नं॰ — ५१९४ -

नाम॰ ग्र॰ — कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यं
ईष्टाध्याय:

कर्ता॰ — श्रीअनन्त:
" संराट् स्थपति महायाज्ञिक:

पत्र सं॰ — ५३ सं॰ ४

विषय: — सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्य षष्ठाध्यायः

५१९४

१९००

[illegible]

नं· ५१९५४

श्रीहेरंबाय नमः ॥ उपस्थिते ज्यौ संवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि दर्शे पूर्णमासौ श्रुतिक्रममाश्रित्य पूर्वमु-
१ क्तौ पश्चाच्च तत्प्रवृत्तिर्विमिश्रिपशूनां ब्रुवता इष्टयः पशुबंधश्चोक्तः तत्र इष्टीनां विकाराः क्रमे-
णप्रकाशितास्तदानीं पशोर्वक्तव्यत्वात्तानुपक्रामति पशुना यागः पश्चिज्यापशुरूढः पश्वंगेषु वर्त-
ते लक्षणया तेन यद्यपि प्रोक्षणादयः पश्वधिकरणस्तथाप्यंगोद्देशेन तेषां वर्त्तितो पुरोडाशोद्देशेन त्वग्नी-
ष्वाद्रै पहृत् तेन पश्वंगेणाग्निषोमार्थः नन्वेवं यागबहुत्वं स्यात् तन्नानाद्रव्यसाध्यत्वात् प्रसदृशप्राजाप-
त्यवत्तान तथा चैकावदानना शेषयागावृत्तिः प्रसज्जेनात तथावावदानहानौ नाद्रिये नेति विरुद्धं न नैषदो-
षः सोमेन यजेतेति उत्पन्नो एक यागवद्रव्याक्षस्पन्नो पशुवधे यजेतेत्येकएव पशुयागः श्रुतो वाक्यांतरे-
णैकवाक्यतया वदानैरभ्यस्यते प्रहृदयस्यैवाग्रेवद्यन्यथ जिह्वा इत्यादिषु पंच इयवादिभिः सोमाभ्यासः
यत्तु प्राजापत्येषु भेदः तत्संख्यायोगात् एवं चावदानद्वारेणावदानेनावदानेन पशुयागस्य द्वेर्युक्रम-
वदानहाना वनादरः न चैवं सोमाभ्यासानामेकाभ्यासहानावनादरो भवेष्यति न तत्रावांतरवैलक्षण्य
त्तावन्मात्रावृत्तिर्युक्ताप्राव संवत्सरे संवत्सरे भवति तेवैसंवत्सरो नानीजानमहोयादिति श्रुतत्वात्त- ३१
त्र पूर्वस्मिन् संवत्सर एकस्मिन्कृते परस्याप्यनुष्ठानं पुनस्तत्रैव प्राप्नोति तदर्थमुच्यते प्रावृषि वर्षासु पर्व-
णि कर्त्तव्या एवं चाधानानंतरं प्रथमं प्रावृषि कृत्वा तदनुप्रति संवत्सरं प्रावृषि कर्त्तव्येति एवं ववं प्रातेन

ताधानस्य प्रथमवर्षासु कर्त्तव्यम् ऽ एवानो वेदागामि प्रावृषि क्रियमाणे संवत्सरातिक्रमेतं वै संवत्स
र इति श्रुतिः यद्येताएवं चाधानादुत्तरं पश्विज्या प्रावृषि कर्त्तव्या न केवलं सत्र देवार्किंतु संवत्सरे सं
वत्सरे इति सूत्रार्थः संपद्यते अतएव पशुबंधेन यजत इत्युपक्रम्य पशुविधानं तेन सुयवसे यजे
तेति वर्षायोगः कालपरतयोच्यते पश्चात्प्रभृति वर्षमस्य यजनकालो भवेन्न कदाचिन्न भवेदित्यव
तेतं वै संवत्सरो नानीजानमत्तीयादिति तेनाधानानंतरं वर्षागये संवत्सरत्यागपि पशुः कार्यः आ
वृत्तिमुखयोर्वा कालस्य प्रकृतत्वात्कालोपाधिरेवावृत्तिमुखं आवर्त्तनं सूर्यस्य दक्षिणोत्तरगमनं त
योर्मुखमयनक्लृप्तिः षोडशत्रिंशं शेरयनयोः प्राकाखनि तत्र च यदा कदायनक्लृप्तिः द्विवातदाप्र
धोनहोमः कार्यः अयमपि पक्षो दर्शितः बहुपशुर्वधयाजीति संवत्सरे संवत्सरे ऽ इति अत्रापि सं
बंधनीयं इदं मत्र विचार्यते आवृत्तिमुखयोर्वेति किमयं तुल्यविकल्पो व्यवस्थितो आदि विकल्पो
वानत्राव तुल्यविकल्पो वैषम्यात् नहि प्रतिसंवत्सरमेकत्र्यासिद्धो तुल्यफलत्वे कश्चिद्द्विर्यजेत तस्मा
द्गुणविशेषे फलविशेष इति बहुफलार्थिनो द्वियोगोल्पफलसंतोषिणः सकृदिति व्यवस्थितविभा
षा युक्ता तत्राप्याद्विविकल्पा एव घटते येन पूर्वमंगीकृतं वर्षायजनं प्रतिसंवत्सरं सचेत्प्रथमप्राप्त
आवृत्तिमुखे पशुं कुर्यात् तर्हि संवत्सरे पूर्वयत्नस्य पशुयजनं तद्बाध्येत यद्यपि फलार्थिन इदमविरु

ढं तथापि निरूढे वेयं पश्विज्यातत्र चैकेन प्रसवान् प्रतिबंधः संवत्सरं यावद्भवत इति नांतरा प्रसवायसं
२ भवोस्ति यस्मात्तिबंधार्थं पुनरंतरा पशुयागस्यादित्येतन्न च मिथस्तत्काले योगिनः काम्यकर्मणोथ
नियतकालेनुष्ठाने संभवति यथाग्न्यगोर्थ्यद्दर्शपूर्णमासयोः अतश्च प्रयोगद्वयमिदमेकः सांवत्स
रिको परः षाण्मासिकस्तत्रश्चादिद्वितः सांवत्सरिकस्यावृत्तिमुखप्रयोगे सांवत्सरिककालभंगात् ता
श्चान्यकालकरणाद्यथाकारणं स्यात् तस्मादिषाण्मासिकस्यैव सांवत्सरिकप्रयोगादरणे पितद्व
त् तस्माद्दर्शाद्यवस्थितमेवानुष्ठानमयनयोः पक्षयोराद्यावेवमा भूद् उत्तरत्र पक्षांतरपरिग्रहे काल
हानादयथाशास्त्रत्वमिति द्वितोपि स्यादि द्विविकल्पोयं यदा संवत्सरस्यावृत्तिमुखपोस्तदा वर्षासु
क्रियमाणेनन्तरायाः पश्विज्यास्तां तदा च द्वे पश्विज्ये इति शरत्संज्ञान्तरे कं वाध्येत वर्षापि क्षाश्च यणेवा
वृत्तिमुखे क्रियमाणे संवत्सरे पूर्णे श्रुतिर्बाध्यते तस्माद्विविकल्प एवायं गृहेषु अग्नीषोमीयप्र
कृतित्वेन बर्हिर्द्वयं जनेमास्तउच्यते गृहेषु कर्तव्यो न बर्हिः तिन गृहेषु यजेतेति यूपाहुतिं जुहोति
चतुर्गृहीतं स्रुवेणत्वा कविस्तवितिपूपार्थमाहुति यूपाहुतिर्यूपं वृश्चन् त्वेषम् चाहुहोति यूपव्र
श्चनं कर्तुर्विशेषणमाहुतिनिमित्तत्वेनोद्दिश्यमानमाहुतिर्यूपार्थेतामाहतेनेयं समारभ्यात तनश्च २
यत्र तस्माच्छेदनं तत्रैव सानपरिधिपशुनियोजने सौमिकवैश्वदेवपार्वणिलांगलेषा यूपेसाधके

पिन भवति एतामाहुतिं चतुर्गृहीतं मा भूत्सारिभाषिकं सकृद्गृहीतं स्रुवेण चाज्ञथीत्सारिभाषिकं
सकृद्गृहीतमुच्यते जुहनिवर्त्यते उरुविति मंत्रेण पयपीयमग्नीषोमीयधर्मत्वेन प्राप्नोति तथापि
सवनीयपशुसाध्यत्वेण पयूपस्येति तदाश्रितधर्माणां संदेहः स्यात्किमग्नीषोमीययूपत्वेन धर्म
संबंधः किं वा सवनीययूपत्वेनेति तेनाग्नीषोमीयधर्माणां सोमास्त्वथ कज्ञापयनात्सक्तात्तत्क
रणं नित्यपशुवेन्नतमथस्त्रित्यक्तापि श्रुति मंत्रे पाठक्रमं विविवनायसर्वो सकृद्धर्मानै वोपनि
व भाति आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति आज्यग्रहणं श्रुको मा भूदिति ननु मुख्यात्म ऽएव तामषी
भूविति वैकल्पिकरकच्युत्वात् पदाल्कवेण तदासंल्लवा सभवाद्धि द्विवैषम्यं स्यात् नैतत् विपरीतम
पि संभवति यदा सभविति तदोपादानमस्य यदा भावस्तदाम्नति पत्तिरूपचेना दाना भावो पा स्यैवमा
ज्यग्रहणं तक्षा काष्ठशिल्पी तेन सार्कं गच्छेदध्वर्युर्यदर्थमाहुतिः हुंता तत्रास्त्र च तत्सविशेष
णोपादानं तक्षोपायुधमतिपन्या सहनयनप्रतिपन्नर्थे तेन कुठारोपि सहनेतव्य इत्यर्थः अत
एव श्रुतिः यदास्य परिशिष्टं भवति तदादत्ते यत्र तक्षः शस्त्रं भवति तत्तक्षा ददात्विति अथवा सर्वमे
वाउइम्यते ध्वर्युकर्तृकं तेनादत्ते स्यशस्त्र सनतक्षा सहगच्छति शेषमादाय सो ध्वर्युस्तक्षा भूत्वा
तदायुधः यूपं छेत्तुं व्रजेत्तक्षा लक्षपेवायुधं स्वकं ननु तत्तक्षा ददात्व ऽइति तक्षस्यायुधादानेऽयूप

तेसमं समंत्रकसवेन्निरकर्मोपदेशेनतस्यतत्रानधिकारतन्नावन्मात्रस्यैवविधानाश्वानलूनेति
२ परिभाषायायत्वतदुर्द्दृतश्लेशस्योपारइतिश्लक्ष्णाकरणादितदानींतस्यापितवति यूपमभिमृ
सन्त्यन्यानितिमाङ्गिष्टन्नभिमंत्रयतेवासामर्थ्याद्दूनेगत्वाजन्यन्यानितियूपमभिमृशतिकरेण
3 स्पृशति उपविश्याज्ञ्यथवा अभिमंत्रयतेकरसंपुटाग्रवृष्ट्यावीक्षतेसर्वमंत्रेणतद्दूपाज्ञिका
नामनुमंत्रणमुच्यते माडितिनियमाया अनुमंत्रणधर्मोयंतिष्ठन्निति यूपैकादशिन्यांभेदेना
नुमंत्रणंदेशभेदान्नत्वेकत्वनानामभाणयूपानामियतांलाभः संभवतिननुखातलूनच्छिन्नेसा
दिपरिभाषयापजःक्रियामात्रविधानादेकदेशेपि संभवात्सहानुमंत्रणंनविरुध्यतेससांसूत्र
कारेणैतत्सामर्थ्यासरिभाषितंविधिर्हिनतदपेक्षमवर्त्तकस्तेनयत्रयत्रयूपोभवस्तवतत्रच्छि
तत्रबुद्ध्यैवेदमनुमंत्रणंश्रुतिप्रमाणादितितदनुरूपमेवपदार्थानुष्ठानमितिएथगेवसर्वमित्य
दोषः पालाशंवहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्द्धसकलशाखंमध्यास्योपनतमव्रणंयूपविशेषणान्ये
तानिपालाशंजातितः वहुलंपर्यैश्चवर्ण्डातः अशुष्कश्चाग्रोऊर्द्धऽएवशाकाद्याःशाखायस्यातंऊ
र्द्धीभिरेवसत्कत्ताभिःशाखाभिरुपलक्षितःमध्येग्रेचोपनतंवक्रं अव्रणंअक्षतंगुल्मरहि ३
तांयूपमात्रधर्मोयमधिकारात्तथापिमध्यग्रेचोपनतत्वंनिरूढस्यावाविशेषतस्तत्करणेश्रुतत्वा

त् अथ यः एषः आम्नानं तु परिव्यादुपनतो मध्यात्मात्माप्यस्य रूपमिति तस्मान्निरूढयूपणे वैष
धर्म्मः अभावे खदिरबिल्वयोः हीनकाष्ठपालाशाभावे निरूढे एहीतकोऽरोहि इति प्रसिद्धो लो
के खदिराभावे सोमे इतरेषां सोमे इतरेषु पलाशादीन् खदिराभावे तस्य रं निर्दिष्टत्वं हीष्यन्ते
बिल्वाद्याः किमिति पलाशादयः खदिराभाव इति उच्यते अभावे देवीयदि सोमसंबंधेन खदिरादि
प्रवृत्ति विधानं स्यात् इह तु पशौ पालाशं विधाय तदभावे खदिरादीन् विदधाति तत्र च सोमे
मुख्यं खदिरं ब्रुवन् इतरेषां क्रमेण पूर्वापरनिर्दिष्टानां वनिष्पिन्नानुकल्पतया प्रवीति तत्र सोमे
खदिराभावे प्रथमः पलाश एव पूर्वनिर्देशेन प्रथमं बुद्धौ समावेशात् अत एव तेषां निनि बहुव
चनं प्रयुक्तं यदि पालाशेनाभिप्रेतः स्यात्तर्हि इतरे विल्व क्ष्मदरविश्वयोर्द्वयोरेव विधमानत्वा
त् तस्मात् सालाराभेव पूर्वं कुर्वीतेति नियमः पशुबंधेनाप्यवनिवारकः ननु निरूढप्रकृतौ पशुग
णे कथं यथा कनुपशुषु प्रतिदैवतं चातुर्मास्येषु च एकादशिनि धर्मोस्मपशुगणेषु सति देशापदे
क यूपातिदेशस्य द्वात्रिपशुवदस्य धर्मी एकादशिनाम विष्यन्ति यदा पुन यूपो का वशिनी धर्मिति
देशस्तदा प्रतिपशुं युपा भवं स्फते कादश एव बहुषल्ये च पित्तत्र एकादशनामेवान विधानादत्र
त्रापितावत्संख्यानामेव ज्ञातो पशुसंख्यापेक्षलवितकं पशुबंधेन न प्रयुक्ता हि बंधने स्सि स्ताए

काद्दशिन्यतिदेशो यावद्वंधनमेव प्रापयति तस्मात्पशुसंख्यायैव पशवो वर्द्धन्ते इति प्राप्ते पुनरुच्यते कि
४ ते यूपाः स्वादिराधाः पशवो यावा पदिश्यमिच्छेदिति तथा निरूढातिदेशादेकपशौ धर्मप्रवर्त्तकस्त
द्वत्पशुगणेऽपि यूपधर्मप्रवर्त्तकस्तर्हि भवितव्यं पाताशयेष्विचतुः परिमाणेन चात्र अथग
णे सोमिकयूपे काद्दशिन्यतिदेश एव प्रवर्त्तते तर्हि खादिरे धैरपरिमितपरिमाणै रथहसीया
नितिरीत्या भवितव्यं तत्र सोमाभावाद्गणपशूनां सोमशब्दविहितानां धर्माणां कथं प्राप्तिः स्या
त् अपि वा गणत्वेपि पशुवंधएव ते निरूढधर्मग्राहकाएव पशुवंधयूपो भवतीतिश्रुतिरन्यधर्म
बाधिकात स्मान्निरूढधर्माणत इति उच्यते भवेदेवं यदि गणधर्माः पूर्वप्रतिपन्नस्यात् प्रकृतिवत्
स्त्वत्र नु एकपशुधर्माः प्रथमनिर्दिष्टा गणधर्मश्च तस्मिस्मात्परनिर्दिष्टस्तेन पूर्वविदिष्टत्वात् युक्तो
बाधस्तद्वत्क्रमानुपूर्व्येप्रकृतिवदिति तस्माद्यथापशुयूपपक्षे यूपेषु गणधर्मत्वादेकादशिनिधर्मे
षु च भवत्सु सोमस्वरूपत्वादेकादेकादसिन्याः खादिरप्रकृतित्वममितमानाश्रयणेनाथहसीया
दिसादि पक्षाश्रयणं च पशुक्तरूपं यतूकसोमशब्दाभिधेयत्वाभावात्कथं प्राप्तिर्माभूदुपदेशात्प्राप्ति
रतिदेशएवात्र प्रापक एकादशिनिधर्माणेकादशिनीच सोमएवात्र यथा सोमेष्विननुमेतरूपेण सो ४
मखर्हि सोमेयूपधर्मकथनं व्यर्थं न हि सोमे यूपोस्ति यत्र धर्मकथनं क्रियते तस्मादेकादशिनी सो

मणावायव्युगणन्वेपिपशुंबध्नन पायात्तर्द्वैमश्रुतिविषयतानापेक्षितत्परिहृतं चानुक्तौ सेषुवजपे
यहूपदृश्नाहपशुदक्षिणाभिरेकाहिकवाधदृष्टांतेन तस्मात्स्वादिरणप्रपिरिमितप्रमाणेनायदृमी
पानितिरीत्याभवंतिपश्वगणेषुयूपा अनेकयूपपक्षे स्कवेणपस्य शन्तिविष्णवेत्वेतिस्कवस्यकर
णात्त्वेनोपादानेतत्स्मरणस्य यथार्थं नहि प्रत्यवायं विनाक्रवस्यान्यस्यातिशाधनत्वं संभवति तनस्क
वेणप्रतेनानक्तिछेदनप्रदेशेइत्यर्थः विष्णवेत्वेति मंत्रेणस्यश्च मीमांसेकेधाहरंतिप्राकांक्षत्वात्तत्
दयुक्तमुक्तंपरिहृतत्वात् हशयंतेछेदनायांकंकुर्वतोनिपुणस्यतः दृष्टांतत्वाहूतेनस्मात्स्यदेशछे
दनस्यतु तुषपइतिकुशतरुणंतिरस्कृत्यधितइतिपरपुनाप्रहरतितिणंतद्द्वोविवितिगतिसंज्ञकस्वा
तद्वीनार्थः कुशाएवहनंकुशतरुणंयूपपरस्वोमीध्यश्छितंयथायवधनंकरोतितथायूपसंलग्न
मोषधेत्वायस्वेत्यनेननिदधातितनःस्वधितइत्यनेनपरशुनाप्रहरतिछिनत्तियूपंपशुसंयोतनेमं
त्रोयथास्यादितिप्रहरतीत्युच्यतेछेदनंहिद्विधाकरणंतदोत्तरंयापारतेनप्रथमशकलंनिद
धातिप्रथमशकलंवास्यशकलंतत्पाहारेणयूपादित्युक्तंनिदधातिप्रयोजनार्थेरक्षणपावास्य
वाक्यशेषात् अथयूपशंकलंप्रास्यतितितेजोहवाएतद्वनस्पतीनांयद्रास्याशकलइत्यादिपू
र्वापरयर्यालोचनेनतत्रप्रस्यास्यतितंवतत् अनक्तुसंभंव्रश्चतिअक्तुं रथस्यसत्त्वानिप्रतिहं

तिनहस्तं तं याथा न तथा व्रश्चति अवस्थितमाव्रश्चनं रथेयातिरथं नस्खलयति यथा तथा कार्ये
१ एकजं एकस्यान्मूलादेकस्तंभं प्ररूढं यत्रैकतो मूलाद्देनेकशाखा प्ररोहस्तन्मस्यन्मेन घांमा
लेखीरितियं तत्तमभिमंत्रयते छिन्नं यूपं यतंतं घोमालेखीरित्यभिमंत्रयते ननु प्रव्यवमानमनुमं
त्रयत इति प्रव्यवनं प्रहारैः शिथिलीभावः सत्यं प्रकर्षेण प्रवनं यतनारंभ एव नदक्षिणाप्रते
त् तथापातनीयो यथा दक्षिणस्यां नयेत् अथ ॅहिंचेति शोधनं शोधनं श्यखाप्रशाखाछेदनं
तेतिजानः प्रनिनाय महते सौभगायेति लिंगात् अभिमंत्रेण शेषा वा विशेषापदेशात् घांमाले
खीरिसस्यमंत्रेण शेषायंस्मात्कुतः विशेषादभिमंत्रणे यं विनियुक्तः प्रव्यवमानमनुमंत्रयते घां
मालेखीरित्यादि पठित्वा यमपि पठितो न क्रियाविशेषण संबंधितो मध्ये प्रथः वा अविशेषापदे
शान्न क्रियाविशेषे उपदिश्यते तस्मात्पूर्व क्रियायां विनियोगोस्य यनुलिंगं तच्छेदनेनाप्यपघते
श्नतम्वमित्याव्रश्चने जुहोति आव्रश्चनं व्रश्चनमर्यादाभूतं स्तंवं व्रश्चनं हि द्विधाकरणं तच्च वि
श्लेषरूपमेव स्तवश्यंभावावधिः तस्मिन् आव्रश्चने स्तंवे जुहोति अतस्त्वमिति अथाव्रश्चनमभि
जुहोतीति श्रुतत्वात् यूपे वा तत्संस्कारात्न यूपे वा जुहुयात् छिन्नो हि यूपस्तेवास्थयग्भूत स्तंव ५
होमेन न संस्कर्तुं संस्कार्यश्च यूपो न स्तंवं प्रयोजनवत्वाद्प्रयोजनवद्धीनरत् यवाव्रश्चनशङ्गास्तंवे

प्रत्यये परतश्छिद्रिरे धेर्थस्तेत्स्यस्त्वादिति परिभाषया परिहृतं संस्कारे स्वयं यूपार्थो यूप एव क्रियमाणो
र्थमाधयति तेन यूपे स्थाणौ श्रुतेश्च स्थाणावेव होतव्यं आव्रश्चनशब्दस्य तत्रोपपत्तेः ननु यूपोपि
व्रश्चनावधिभूत एव तच्छकलयाश्रितं निष्पद्यमानं कदाचित्किंचिद्विवक्षावशेन वेधित्वेन गृह्णाति
तेन यूपमवधिं कृत्वा स्थाणो व्रश्चनविवक्षायामाव्रश्च यूपो भवेत् सत्यं विश्लेषे उभयोस्सवधि
त्वमविशिष्टं तथापि यः क्रियायोगं प्राप्नोति प्रयोजनान्तरेण योगं न भवत्स सावधिः छेदनेन यो
ज्यते यूपश्छिद्यमानः प्रयोजनान्तरेण वर्तते न न यूपोवधिस्तस्मादाव्रश्चनेन स्थाणोरभिधानात्तत्रै
व श्रुतेश्चा अनुष्ठानश्रुतिश्च स्थाणुमेव प्रत्याययति पाद्यमानः स्थाणुमेव प्रत्याययति तस्मादे
तस्मा आव्रश्चनाद्वनस्पतयोनुप्रजायन्त इति मन्त्रलिंगाच्चा अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरो
हेति अथवा व्रश्चनश्रुतेर्वाक्यशेषाद्वा आव्रश्चनं स्कन्नरीत्या स्थाणुं वं वाक्यशेषश्च दर्शित एवा
वरणहस्तं स्काराश्चा यूपस्यैवं संस्क्रियते स्थाणुरेवाहुत्या यथा शेषालंभेन पुरोडाशस्तेन स्थाणुरे
वाहुत्या यूपः संस्कृतः स्यात् श्रुतिरप्यनुगृहीता अथवा श्रुतिस्थाणुरेवाहुतिरिति समाख्या शाखा
न्तरीया परिवास्या छेदनं पुनः परिवास्याष्टाश्रिं करोतीति संबंधः परिवासनं छेदनं शास्त्रप्रमा
पितप्रमाणप्राप्य यूपः स्यान्न च तथा कार्यं यथा पुनरपि प्रमाणाव धारणाय छेदनं न स्यान्न च तदा

स्याघुद्दामानं यूपस्यावच्छिन्नं पूर्वमवच्छिन्नं पूर्वमवच्छिन्नं स्यात् तदनुमानज्ज्ञानाद्भवति तस्मात्तत्पूर्वक
६ र्तव्यं आ तएव मानं तत्वापरिबास्येति याज्ञिकाः कथयंति अरत्निश्चतुररत्निर्वी प्रकृते यूपेऽपि यू
6 पः स्यात् एकारत्निप्रभृतीनेके एके यूपप्रमाणं कुर्वंतिविकल्पेन नैके सप्तसप्तश्चुनेस्यादीना
मवयुत्पवादकांरूपत्वात् स्वार्थे हि प्रमाणेप्रवाएषइत्यनर्थकामवसात् तस्मात्प्रमाण
द्विवमेव अप्पश्रिकरोति अश्रयः कोणास्तुष्टो भवंति यूपकायेनक्षणेन अष्टाश्रिकरणादिं
तुकर्कस्तक्षोत्रवीहिहाश्रान यनंतरर्थं यदभ्यथादृष्टमेवतत् उच्यते शास्त्रार्थबुद्धिर्वाधार्थवि
धानाभावतो न हि स्त्रिन्योधुर्योः क्रियालेशं योग्यः कर्तुं न शूद्रजः उपस्वर्ज्जगउपरयोगग्यविला
गो यूपस्य न तत्र न क्षणेनाष्टाश्रिं करोति अग्रावखालं पृथुमात्रमष्टाश्रिमध्यसंगृहीमूर्द्धमये
भतिमुंचति यूपाग्रावखालं करोति अथवा यूपावशिष्टाद्धसाग्रावखालंकार्थ चषालमपिस्या
कारस्य विशेषसंज्ञा तदुच्यते पृथुप्रमाणं तन्मध्यसंगृहीतं संकुचितं तथाष्टकोणं एवं लक्षणं यू
पाग्रभतिमुंच पूर्द्धमुर्द्धच्छिद्रं न तिर्यक्छिद्रं भतिमोचनं प्रवणं अजनोत्तरकालं यवषाल भ
तिमोचनं अर्थात्ककौ व्रवीत्तत्र उपदेशेनवाधनात् द्वंगुलं त्र्यंगुलं वा तरभातिक्रांयूपस्य यू ६
पस्य यूपाग्रस्य द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वा प्रमाणं तरमात् अतिक्रांतंनिःपन्नंस्यात् तरमच्छिद्रं तवच

खाले तु द्वूंप्रवणार्थं यस्मिन्दूहे तत ऊर्ध्वं यूपावयवो ऽतिक्रान्त एवानूनो भवेत् पंचारत्निः पंचदशप
र्यन्तः सोमे यूपः स्यान्मानेन पंचारत्निर्लघीयारत्निरद्याप्रमाणानि सोमिकयूपस्य विकल्पेन
स्फ्यवर्षिष्ठश्च पंचदशारत्निः स्यात् अनुनिष्पन्नस्य रुक्मीण द्रोणाहत्स्मादि यूपच्छेदनक्रियाकला
पं प्रयोजनवतिन्यूनमेव करोति दशसप्तचतुर्दशवर्ज्जे अरत्निवृद्ध्या विकल्पाश्रयणे दशसप्त
चतुर्दशारत्निप्रमाणं न कुर्यात् अपरिमितो वा अपरिमितः पंचदशारत्निभ्योऽधिकप्रमाणः न
तु सर्वप्रमाणेभ्यो भूयसा भवितव्यं सप्तदशारत्निर्वाजपेययूपो ऽपरिमित एव स्यादिति न सप्तदश
रत्निप्रमाणं वाजपेययूपस्याभिधायापरिमितप्रमाणमुच्यमानं वाजपेययूपस्यैवेदं प्रमाणं भव
तु सोमस्य वा वाजपेयप्रमाणाधिक्यमपरिमितं तस्मान्न कथंचित्सोमस्य पंचदशाधिकमपरिमि
तमिति सत्यमत एव संदेहसंभवात् श्रुतिक्रमो भग्नः सूत्रकारेण परिमाणोपदेशे पंचदशपर्यं
तः अपरिमितो वा सप्तदशो वाजपेय इति यदि वाजपेयस्यैतदभिप्रेतं स्यात्तर्हि तदुत्तरमुपदिशे
त् तेन च श्रुत्यर्थमवंनिर्णीतः सोमसामान्ये यूपपरिमाणमभिधीयमानं वाजपेये तन्माभूदिति
तत्र विशेषो विधीयते सप्तदशारत्निरिति पश्चात्तदुत्तरं पुनरपि मानान्तरमुच्यमानं विशेषेण संबं
धं प्रकरणेनैव संबंधयितुं युक्तं तस्य बाधकं वाक्यं लिंगं श्रुतिर्वा प्रबलं प्रमाणान्तरमस्ति यत्र

ह्यर्थेन अध्यायांतरप्रकरणं वाजपेयस्यैनेनतत् नत्वेकयूपेपि द्वेरण्येनामग्रहणमात्रेणवांत
७ रप्रकरणंभवेत् नचपूर्ववाक्यात्सदसंबंधकल्पनेन वाक्यांतरकल्पना युक्ता प्रकरणेनसो
ममात्रसंबंधेन निराकांक्षीभावात् तस्मादपरिमितः सोमेयूपः स्यादिति प्रकृतेन संबंधः य
द्येवं तदा तत्रयदंसप्रमाणंतन्नोधिकमपरिमितमिति षोडशोदनि प्रभृति लभ्यते अत ए
व यूप्येकादशिन्यामेकादशोयूपः षोडशारत्निः स्यात्तस्मादर्वाग्यूपानी पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्व्यङ्गुलं
तुल्यमेवाश्रयणीयांतुल्यश्रुतित्वात् दीयतः सर्वत्राविशेषात् नचोपदेशिकपरिमाणपरिग्रहे
तुल्योह्रासः स्यात्सर्वयूपानां दशप्रभृत्यनुद्देशसंख्यावर्जनात् परं सर्वयूपानाममपरिमितपक्षाश्र
यणे तुल्योह्रासः स्यात् तस्मात्सप्तदशारत्निः प्रथमोन्त्यः षोडशारत्निः उपशयस्तु पंचारत्नि नैव
र्षिष्ठोदक्षिणः इति तत्र प्रवर्त्ततेवर्षिष्ठाद्दक्षिणंविनष्टमितिवचनात् तस्मात्संचारत्निरुपशयः स
प्तदशवाजपेये वाजपेयेसप्तदशारत्निर्यूपः स्यात् एकविंशतिरश्वमेधे एकविंशस्यारत्नयः
एकविंशतिर्यूपाः स्युः यथाकायशंस्थविमास्थविमास्थूलत्वं यथाकाय्यांकायशब्देन यूपदैर्घ्य
मुच्यते दैर्घ्यं यावद्युचितंस्थूलत्वंतावत्स्यादित्यत्रेदं विचार्यते पशुगणेयदायूपगणस्तदाप्रति ७
यूपं सर्वसंस्कारकांडंसमापनीयं किं वैकैकेनपदार्थेनसंबंधनीयः एकैको यूपः तत्र एकं प्रमुदि

श्यूपसंस्कारविधानादेकस्मिन्यूपलक्षणे पदार्थे निर्वर्त्तेनमस्य कर्त्तुं योग्यत्वात्सर्वं कांडमेकैकस्य
योजनीयमिति प्राप्तउच्यते प्रतिपदार्थयोगः कार्यएकैकस्यनुल्य समवाये सामान्यपूर्वमानुपू
र्व्ययोगादिति परिभाषितत्वात् नियतविषये बाधस्याप्यक्तत्वाद्गृहणसादनावदानप्रदाने युन
वत्वादिति अतएव सूत्रकारेण यूपाहुत्यम्भ्यादानेस्यादिना यूपाहुतेः स्त्रंत्रतोक्तातत्र यूपाहुति
रेका प्रतियूपमाभिमंत्रणंप्रत्येकमुपस्पर्शः उपधेत्रायत्वाखधितेमेनमितिप्रथमशकलनि
धानानि प्रतियूपंभवंति स्यपाएकपदार्थत्वात् प्रहरणानंतरं प्रथमशकलनिधानविधाना
वनूयानां छेदनमभिमंत्रणं पततः एतदप्येकपदार्थत्वात् प्रतियूपंछेदनेहि क्रियमाणेपतस्तेवाव
श्यंयूपः पततश्चाभिमंत्रणं शोधनं प्रतियूपंम्धाएवाहुतिरपि प्रत्येकं परिवासनमष्टाश्रिकरा
णं चापि प्रत्येकंचषालकरणं प्रतिमोवनांतस्वरकरणंच प्रत्येकं अयवोपस्पर्शनादियततो
भिमंत्रणंतमेकोकस्यकर्त्तव्यं सांगच्छेदनंस्येकः पदार्थः पदार्थानुसंमयश्चन्मायपः शोधनादि
पदार्थानामिन्नत्वादेकैकेनानुसमयउक्तएवउपशयपचसर्वत्राश्रित्वंचपालखणेभवतः सर्व
यूपोन्नरंचास्यकरणं त्रैदिंकं रिष्यनपष्ठोतारंपंचगृह्णीतंमनसानुद्रुत्यजुहोत्येकामाहुतिंववाघोष
ह्रंमंतरिक्षमात्वांगोर्यज्ञंपृथिवीं शरीरैः वाचस्पतेछिद्रयावाछिद्रयावाजुह्वादिविदेवादृयंहो

त्रामेरयं स्वाहेति अयं च निरूढधर्म्मो नाग्नीषोमीयादौ सद्विधेर्वेदिं करिष्यन्निति वचनात् षड्ढा
मात्रात्पूर्वं पंचगृहीतं च चतन्नामनसानुद्रवणं स्मरणं सर्वमंत्राक्षराणां अथवा एते वएषहो
तातं पशुंषडोतारं मनसास्मृत्वा जुहोत्याहुतिमिति श्रुत्यनुसारेणाश्राव्य एव मंत्रः प्रयुज्यते मंत्रां
ते स्वाहाकारेण जुहोतित्वा देवासकलेन मंत्रेणाकाहुतिं अथवानेनैनं मंषणपंव चाहुतयः अ
ग्न्यन्वाधानतः पूर्वमाहुतिद्वयमिष्यते केश्चित्केश्चित्त्वनंतरे पोननुपश्यर्थमुद्दते आहुत्यनंतरं
कार्यं पुरस्ताद्वेदिमानतः अग्न्यन्वाधानजानाहुतिसत्प्रयाजिका पंचसरुद्गृहीतेः वेदिं करोतिव
रुणप्रघासवत्साग्निनिधानात् वहणप्रघासवद्वेदिं करोति उपदेशोत्ताद्धिविशेषयेवयुक्त र
तिविशिष्टामुत्तरामुपदिशन्ति दक्षिणास्यति देशतः न्यथमेव प्राप्नोति वरुणप्रघसावघतिदेशे
नोत्तरवेदिर्न प्राप्नोति तदर्थस्य चाग्निनिधानादिप्यग्निप्रणायनमपि प्राप्यते ननु वरुणप्रघास
वद्वेदिकरणोपदेशात्प्राप्तमेव स्यादितेन वेदिकार्योत्यग्निनिधानादिस्येवसूत्रणीयं माभूदोत्त
रवेदिकमेव वरुणप्रघासवत्स्यादानस्यादेमीनस्यापि वरुणप्रघासघर्म्मप्राप्तिर्न्यथा स्यात् एक
मिध्मेन प्रणयति तदतिदेशान्न प्रणायनं किंत्वेकं तत्त्वध्मेन एकं प्रणयेत् ननु इध्मेनेति न वक्तव्यं
वरुणप्रघासातिदेशेन प्राप्तत्वात् तेनेति निश्चीयते नास्ति वरुणप्रघासेध्मेन प्रणयनमिति उ

अनेएकप्रणयनंद्वियोर्णमासिकंतत्रस्थेकाप्रणीयते आहवनीयस्ततश्चतदाग्निनंकर्परेण
सर्वप्रणयनंमाभूदितीधमेनैकं ततोपायनप्रणीताज्याभागभागावदानपूर्णपात्रविमुक्त
माकुर्याद्धविर्यज्ञविधेहिविधोहि पशुर्हविर्यज्ञविधः सर्वविधश्चानत्र हविर्यज्ञविधेनिरूढस्त
त्प्रकृतिश्चसर्वः पशुः सवविधाग्नीषोमीयः सवनीयोनूवंध्यश्चेतितत्रहः विर्यज्ञविधेपशौत्रतो
पायनादीनिकुर्यात् सहैषहविर्यज्ञविधोयस्मिन्नतमुपन्नयतिनस्मिन्नयः प्रणयतियास्मिन्पू
र्णपात्रंनिनयतियस्मिन्विमुक्तमाक्रमयतीतिश्रुतवान् यतुल्ककर्कीभिमंत त्रतोपायनप्रणीता
ज्यभागानामवयप्राप्तानांसवविधेप्रतिषेधोनेनक्रियतेतद्धर्म्मात्रेननिरूढेपिप्रतिषेधेमतिमस
वार्थवचनंतेनोत्तत्वयंनिरूढएवकर्त्तव्यंनान्यत्राभागावदानानिक्रोमादीनितेषामत्रविकल्पो
विहितप्रतिषिद्धत्वेनक्रोमस्त्रीहाय्यभूर्भीपुरीततंवेश्छन्नित्यत्रविकल्पविधानात् एणखांतरेग्नीषोमी
येप्रतिमेधान्निषेधएव प्रतिषेधस्यतंत्रेक्वारितार्थत्वात् पश्वंतरेनियतमनुष्ठानं तथाचसूत्रका
रः समुवयंसूत्रयन्नधिकारेतेषांनियतसम्भ्राचमेवप्रकटयतिक्रोमस्त्रीहाय्यभूर्भीष्वसमुवयो
द्रव्यसंस्कारतम्भेदाभ्यामितिपूर्णपात्रविमुक्तमयोः सर्वपशुषुनिषेधस्तंत्रेवनिरूढेविधानंस
हैषहविर्यज्ञविधइत्यनेननेनाग्नीषोमीयेपश्वांतारवैतयोरप्रवृत्ति तदप्युक्तं सर्वेषांसमानविधा

न्त्वेन व्यवत्वात् अपि च सवधिधेनिषेधाग्निषेव निषेधो भवति सर्वो हि सोमस्तस्य कारस्था
६ ग्नीषोमीयसवनीयाभूवं ध्यस्य सोमतंत्रे स्यते षामेव संभवात् एतद्व्यतिरिक्तः सर्वो हविर्यज्ञवि
9 धस्तत्र सर्वत्रैतेषां विधानाम्द्वंसे वैते सर्वपशुषु तस्मा यथाश्रुति सूत्रं नेयं तेन निरूढ प्रकृतिषु
सर्वपशुषु व्रतोपायनादानि भवंति निरूढे च नाग्नीषोमीयादिषु त्रिषु भागावदानानि यद्यपि प्र
श्रुतो न पद्यंते तथापि यानि पद्यंते तैः सह पाठात्तान्यपि शास्त्रांतरेण विकल्पितानि संतीत्यवग
म्यते न स्मादेषामत्र विकल्प इत्यादिकर्ककल्पितं विकल्पजालमालूनविशीर्णं भागावदानानां नु
वावनिको विकल्पः इष्टं त्विति परिसमरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि तत्रचो
त्तरपरिग्रहादिकरोत्सासादानात् किमर्थमिदं सूत्रं चोदनादेवैतेषां प्राप्तेः ननु शेषपरिसंख्यार्थ
मिदं भविष्यतीति तन् परिसंख्या हि तुल्यानां कतिपयोपदेशात्स्यात् न हि धर्ममात्रार्थाः संस्का
रकेषु तुल्याः अथार्थलुप्तानां परिज्ञापनार्थमिदं भविष्यति तन्न्याय्यमेवावगतेतदेवं तर्ह्यर्थपार्थकमि
दं न पार्थक पशुपुरोडाशस्य पृथग्माभूदिति पुनर्वचनं कथं पृथक्प्राप्तिरिति चेत् कालांतरे पृथ
गुत्पत्तेरिति ब्रूमः ननु प्रसंगतो नास्ति पृथगंगक्रियायतः तंत्रेण पाशुकेनातः पुरोडाशेपि प्रसज्य ६
ति सूत्रकृतात एवोक्तमंगक्रियान्यस्य कर्मणः प्रसज्यतद्धर्ममात्राणां संस्कारानुवारितः अत एव

परिस्तरणम् । आसादनप्रोक्षणादीनां द्रव्यसंस्कारकत्वेन तत्रापि पुनः क्रियाप्राप्तिरस्ति प्रधानकालां
गानां प्राप्येति न्यायान तस्मात् पुरोडाशिकं परिस्तरणं न त्वाधनद्रव्यासादनं तत्स्य च प्रोक्षणं ।
न तदर्थमाज्यनिर्वपणादि इहैव कर्त्तव्यमिति सूत्रमिदं मारवं उत्तरपरिग्रहाद्वियद्वो द्रहकृतं पुर
स्तात्तस्याव प्रत्ये ज्ञाप्यते तत्राज्यासादनान्तं कर्मानारणविकृतं नास्तीति आ आज्यासादनादित्युच्य
ते स पृषदाज्यसाज्यग्रहणं इदानीं पाशुको विशेष उच्यते आज्यग्रहणं पृषदाज्येन सह कर्त्तव्यं पृ
षदाज्येन सहेति कोऽभिप्रायः पृषदाज्यं मध्ये सिद्धा किमाज्यं ग्रहीतव्यं उत ग्रहणं पृषदाज्यं वि
शिष्टं कुर्यात्तत्राज्यविशेषोपादानात् आज्यमाध्य पृषदाज्यं मिश्रणीयमिति मति भाति स्यादेवं य
दि पृषदाज्यग्रहणं स विशेषं नोक्तं स्यात् तत्तु प्रातं क्रमणप्रविशेषं सूत्रितं ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदा
ज्यमिति न वारुणप्रघ्यास्तिकं यथाज्यग्रहणं तन्त्रातिदिश्यते तेनोत्तरं वा परकालत्वादि त्येवमादि
मर्वमत्रातिदिश्य ज्ञेयं प्रत्तरेवानुयाजार्थत्वमवापि बर्हिषि प्रस्तरसारवास्तरणानि आच्छादनं मृत्ति
र्यस्मात्करणधर्म्मः स्फुटस्ततः शाखा तु कथ्यमानोपमं वार्थोच्यत्र कथ्यते तेनैर्णीप्र दृष्टं वृस्य नेन प्र
णाति उहेनेदं प्रयोक्तव्यं शाखा प्रस्कृत्वां विशेषणं ला शाक्षेयं वदेद् बर्हिः षष्ठं तेन प्रयुज्यते देवस्य त्वे
त्यग्निमादाय पूर्वापरं परिलिखती दन हमिन्याहवनीयस्य पुरस्तादं तर्वेदि पर्हीं अन्तर्वेदिपद्धं यूपस्य

मातश्चतुरस्रं यथा स्यात्तथावटः परिलेखनीयः अयं चाग्नीषोमीययूपेपि साधारणो धर्मः आग्नि।
१० त्विये विशेषवचनात् पश्चाद्यूपावटस्याहवमात्रे विन्यस्येति तेनाग्निमतोऽन्यत्र सोमेऽन्यं तत्रैव यद्दैनाभ
वति उत्तरवेदिश्च पूर्वार्द्धे शंकुसहितो वा तत एव हेतोः ततश्च वेदिशङ्कुतत्खेदिपारेपि ज्ञेयः न
चैत यूपार्द्धस्यांगं अवश्यापेक्षणीयप्रदेशसमर्पणार्थत्वेनोपलक्षकत्वात् तेन तीव्रस्तु निम्नर्व
रूपानीतछेषच्च मापणार्थेन वेदिरुदङ्मुखी उपरसंमितं खनति उपरः पंचमांशः तेन संमितं
परिमितं खनत्स्य वटं यथा यूपकपरोऽवटस्तेन ननु तत्संमितं कर्तुं शक्यं तथापि तदर्हो यूपयदिशेल
स्यतेस एव पंचमांशः प्रावः याऽऽसु नुदूयति पांसून् वटाद्दुदूयति प्रावः अवटात्पूर्वप्रदेशे तदग्रे
ण यूपं प्राचं निदधाति तदुत्कीर्णपुरीषमग्नेण यूपं प्रागग्रं निदध्यात् कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन्
यूपे अधिकरणनिर्देशात्सामीप्येपि स्यादित्यपरिग्रहणं माभूदवटस्योपरीति तन्निर्द्दिशः प्र
थमशकलं च वश्यक्षान्तस्मिन्नुपरि तदिवोपरिष्टाद्यूपशकलमधिनिदधातीति वचनाद्यूपत
देवेति तस्मिन्नेव प्रदेशे यूपोपरि अग्रमुत्तरेण च षालं प्रक्रान्तत्वाद्युपाग्रमुत्तरेण चषालं
निदधाति भूमौ यवोसीत्यस्युयवानोप्यशो स्तसग्रमध्यमूलानि दिवेत्वेति घतिमं वं अप्युग्र १०
हणं संस्कृतत्वार्थत्वर्थे लौकिकान्वस्युपवोसीति यवावपनं लौकिकत्वेप्यासादनमवाणीनां

मवत्यर्थवचनेनाभिहितत्वात् यूपस्याग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेत्यादिमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रोक्षति प्रोक्षा
मीति सर्वत्र साकांक्षत्वात् सर्वमन्त्रेष्वन्ते प्रोक्षामीत्यध्याहरणीयं नन्वेवमिष्यध्याहारे सर्वत्रा
पि मन्त्रशेषो नियतः प्रसज्यते नैतत् कुतः साकांक्षत्वात् अत्राधाद्दिवस्य भाविनोऽभि॥
धानं पदार्थान्हि मन्त्राः कर्माणि योज्यन्ते येन कार्यसमर्थः स्यात् कल्पनीयं ध्रुवं नु तत् साकांक्षो
न क्रियां वक्ति वचनीया क्रिया यतः प्रधानं तत्त्वाभेनु कारकाभिहितिर्भेता त्वा शब्देन ब्रवी।
त्येष विशेषं कारकाश्रितं तेन क्रियाभिधानार्थं प्रोक्षामीति प्रयोक्ष्यामीति प्रयोज्यते क्रियापदं
विना वाक्यस्य ब्रुवतं नाभिधायकं संबन्धाभावतः स्वार्थवाचकत्वस्य हानितः दिवशब्दे त्वेति नाके
स्ति पदार्थे श्रुति धानत्वाते नानर्थक्यमेव स्यात् प्रोक्षास्य धाद्दनिस्ततः क्रियमाणक्रियाकस्मा।
न्न करोऽस्त्र तत्फलं कर्मणो वा यथा तद्भूतापद्वेति नोच्यते मूत्रोक्ते ज्ञापनेते नवचनास्पदयोज
ना अतो नवचनं यत्र क्रियमाणक्रियात्र तु नचाक्षं नियमायैतत् शब्दान्तरामसंगतः प्रोक्षणस्य
विधानं यच्छ्रुतेऽपि प्राप्नुयात्तु अथवा मिच्छद्वच्छेषस्तत्तीयेपद्यते कचित् तत्रैव सप्रयोक्तव्यः
पूर्वयोर्वेति संशये संनिधानाच्छेषः स्यादन्त्यस्यैव न पूर्वयोः साकांक्ष्याच्छर्वशेषः स्यात् एतदेव
हि कारणं न तीयस्यापि शेषत्वे विघतेन तुल्यमेव तत् साकांक्षत्वादतः शेषः प्रोक्षामि त्वर्व मन्त्रगः

अवदेशेषमासिंचति शुंधंततामिति यूपावटेप्रोक्षणशेषं नैयं प्रतिपत्तिः तमेवैतन्मेध्यंकरो
३१ तीतिवाक्यशेषानाशनेनावटसंस्कारार्थत्वावटेषालेको यूपैकादशिन्यां बर्हीःषिप्राक्दं।
चिवप्रास्यतिपित्रषदनमसीति प्राचीनाग्राणि वोदीनाग्राणिवर्हीःष्यवटेप्रास्यतिपितृष
दनमसीति प्रथमस्यकलंचाग्नेलारसीतिमंत्रं खं यूपैकादशिन्यां स्रुवेणवटेजुहोतितूष्णींमं
त्रानाम्नानतः प्राप्तोमंत्राभावस्ततस्त्विहाजुहोतिविधिनाप्राप्तः स्वाहाकारेनिवार्यतेस्मा
दूष्णीमहणात्रजुहोतेस्मागएवनुग्नास्यंप्राकृतमेवाज्यं प्रसंगाद्दाहु तेरिह पुरस्तात्परिक्रम्या
ध्वर्युर्यजमानोवायूपमनक्त्युदङ्ङुपविश्य पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युरितिसंबंधेयजमानःसंनि।
धानाद्दपरिक्रम्यतत्रोपविशेदनक्ति अथाध्वर्युर्यजमानो वानक्तिपुरस्तात्परिक्रम्येतितदोभयो
र्विधिहाराण्यध्वर्योरुत्तरतउपविश्यस्याम्याद्दानायनुष्ठानाद्दक्षिणतउपवेशनंपरिक्रम्येवार्था
त्प्राप्नोतीतियजमानार्थमिदमुच्यतेकिमत्रयुक्तं श्रुतिरेवात्रनियामिकाध्वर्युप्याप्त्यध्वर्युपदार्था
नुक्रमणमुच्यतेऽथपुरस्तात्परीत्योदङ्ङासीनो यूपमनक्तीति तेनाध्वर्योरेवपरिक्रमणंयत्तुयज
मानस्यांजनकर्तृत्वंतच्छाखांतरगतत्वंचतत्रपरिक्रमणविधानंनिष्फलं अपिचयजमानोवा ३१
एषनिदानेनयपूयसदेनमनेनसंस्पर्शयतीत्यस्माच्छ्रितक्रियाव्यपदेशाद्यजमानकर्तृत्वेस्या

स्तनि एतयोन्नमपुरुषप्रयोगः स्यात् तस्माद् धर्मे परिव परिक्रमणं यूपायाञ्ज्यमानायानुवाचय
तियूपाय अज्यमानायेतदर्थं अनुवाचयति स्वंजनस्य पश्चाद्यपठनेन तद्विंगाकृचः होतारं पा
ठयतितवानि युक्तो होता पठतीति यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति प्रेषणं कुर्यात् देवस्त्वेत्यनक्ति म्र
स्य यत्स्वाज्येन यूपं देवस्त्वेत्यनेन चषालमुभयतः वास्यतोत्तरतश्च सर्वत्रेति नेक्तं देश द्रूप प्रक्तस्य
र्थे तेन मंत्रावृत्तिर्भवति क्त प्रति मुंचति सुपिप्पला ष्व इति प्रतिमोचनसामर्थ्याच्च षालेऽपि द्वेका
मा त्वु अक्तस्य प्रतिमोचने सिद्धेऽपि यदक्तमिति निग्रहणं माभूदक्तस्योत्तरतो निधानं तेनाक्तस्य प्र
तिमोचनं सुपिप्पला ष्व इति कार्यं सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा परिव्ययणादेशः समंतं परिम स्या
ध्वर्युर्नीवमजेद्वा परिव्ययणात् यूपशब्दाभिधेयत्वादग्निष्ठा पूर्वमक्तोऽपि पुनर्विशेषसंस्कारार्थ
मज्यते वचनात् स च उपरप्रदेशे मस्वकीयेन साह्यज्यते अस्योपरप्रदेशांजनविधाना धूयांजन
मुपरदेशं परित्यज्य कार्यं एवमग्निष्ठादेशमक्त्वा परिव्ययणं निष्पन्नं समानकर्तृकत्वाद्यजमा
नांजनेऽध्वर्युस्वे परिगृह्णीयादित्य अध्वर्युग्रहणं उच्छ्रीयमाणायानुवाचयति उच्छ्रीयमाणायानुब्रू
हीति होतारं प्रयोजयेत् द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति यूपमूर्द्धं करोति पात इति मिनोति गर्त्ते प्रक्षिपति य
याग्निष्ठादेश आहवनीयसंनिहितः स्यात् अग्निष्ठमित्याख्यानात् ब्रह्मवनित्वेतिया ं सुभिः य

यूहति पांसवउपस्वस्वननेउत्कीर्णामृदः ताभिः परितः सर्वतो यूपावटं मध्ये पूरयति ब्रह्मदंडहेति
१२ मैत्रावरुणदंडेन समंतं त्रिः पर्य्यषति समंततः सर्व्वतो यूपं पुरीषं मैत्रावरुणदंडेन कृषति सावका
शप्रदेशं गमयित्वा निबिडां भूमिं सर्वतः करोति ब्रह्मदंडहति समां भूमिं कृत्वाग्निरुपशिक्षापू
पमन्वारब्धं यजमानं विष्णोः कर्म्माणीति वाचयेत् अन्वारंभश्च कारितरूपं भवेदिति प्रेषणप्र
वर्तते यूपमन्वारभस्वेति वाचने कर्म्मभूतस्य विशेषणमिदं ततः अग्नाप्रमन्यतः प्राप्यं प्रेषणस्या
र्थसिद्धये तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणं तद्विष्णोरित्यमुं चषालमीक्षमाणं यजमानं वाचये
त् अत्रापि कर्म्मविशेषणत्वमीक्षणस्यानुत्पन्नमिति प्रेरयापि तुल्या चषालमीक्षस्वेति ननु यद्य
पि सूत्रे विशेषाभावस्तथापि स्तुतौ विशेषदर्शनात्र पूर्वत्रैव प्रेरणा भविष्यति तथा चार्थैव मभि
पद्यवापयतीति न वृत्राप्यभिपद्य प्राप्येरूपणते सत्संतुल्ये श्रुतावप्याद्वृंबर्यादिषु कारितत्व सूत्रण
दत्रापि कारितत्वमेव प्रतीमः तत्तुल्यत्वादीक्षणोपि तथा तस्मादुभयत्र प्रेरणा यत्नु स्वशाखायामीक्ष
णकर्तृत्वमनेनोच्यते चषालमुदीक्षतइति तद्वा चइक्तिणविशिष्टस्य यत्कर्म्मत्वं तत् ततो नांतरीयक
तया प्राप्तमुक्तं अत्र एव सूत्रकारेणोक्तमीक्षमाणवाचयतीति अपि वान्वारंभो यजमानोऽभिपद्यन्ते १२
न तदीयं स्वमानकर्तृत्वेनोच्यमानं कारितं तमेव प्रतीपते अध्वर्युकर्तृकत्वात् परिवीयमाणयानुवा

वपति परीवीयमाणायानुब्रूहीति होतारं प्रेषापश्चात्केचिद्युपायेत्यनुवर्तयंति निराकांक्षत्वाय सर्व
त्रातदयुक्तं प्रक्रांतत्वाद्देवनिराकांक्षीभावात् यूपायाज्यमानायेति पदद्वयमभिमतं भवेद्वेन्नहात
द्वयस्यात्र रुणाप्रयुक्तं तस्मात्तेनैव चेतसि स्थिते न निराकांक्षाभावान्नानुषंगः त्रिगुणं त्रिव्यामामौ
शीरशनानयानाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परीवीरशीति त्रिगुणं त्रिधातुः व्याम त्रयं प्रमाणं ततः
कुशैस्तिर्मितां रशनां तया साधनभूतया नाभिप्रमाणे छ्र्यप्रदेशे यूपस्य सर्वतो यूपं वेष्टयति परिवी
रसीत्यनेनाप्रमाणं याजनानां यन्नेन नाभिस्तद्वीपकान्तत्र रत्नौ विरेधाय वृत्थाल्लोपरवादिनां यूपस्य
निर्गतत्वान्न नाभिमात्रावशेषता यूपस्य मध्यं तेनेह नाभिर्वेनोपचर्यते मा भूत्प्रदेशाभावेन पदार्थ
स्य विलोपनं अत एवेवशब्देन वा सोनस्थानमुच्यते यूपस्य पुरुषारोपणं नमध्यनामिरुच्यते तेनेव
वमश्वमेधादौ यूपेद्राघीयसि स्थिते नाभिरस्फूर्तिता मायः सर्ववगूहान पित्वाक्षिपते किमिहास्मा
भिर्देवरक्षा हि किंशुकालीकेवदृश्यते यापि मलं वो वस्त्रधारणं अन्यमस्तकमानारप्फूर्तितं वा
मनोन्यथा मुख्यत्वाद्यथवा नाभिर्यजमान इहोच्यते एकारत्नौ प्रधानत्वात्स्परिव्ययणं संग्रहः प्र
देशस्य परित्यागो विरोधेन लेविष्यति अथवा मुख्य एवायं नाभिर्मध्यंवदेशाद्वानेन प्राग्वर्णितं युक्तं
विरोधानात्र कस्यचन अवर्जननिषेधाद्वा नाभिः स्याद्यजमानिकः न हि त्रयो दृशे रत्नावमुक्ते यां

सुभिर्भवेन्तपर्यूहणं भूमिस्थाभिः शकलेनाध्वर्युकर्तृकं मध्ये सज्यान्यतरस्यामंते भवेशयति मध्ये सज
१३ रज्जुमंतयोर्मिश्रणेनैकीभावमापाद्यान्यतरस्यां रज्ज्वामितरस्याः अंतं भवेशयति यूपशकल
मस्यामवगूहत्स्कन्नरेणाग्निष्वांदिवः सूनुरसीति यूपशकलं स्वकमस्यां रज्ज्वामवगूहत्स्वग्निष्वांदे
13 शमुन्नरेणादिवः सुनुरसीति बाहुषु यथासंभवं बहुषु यूपेषु स्वरेषु वययथा स्वंयस्य यूपस्य यः स्वभू
तस्तस्मिंस्तमवगूहेत् उपावीरसीति च एणमादायं ते न पशुमुपस्य शस्कपदेवानिति छागं मंत्रा
म्नानान्येन दम इत्यंगं उपावीरसीति वेदि च एणमादायं ते नो पदेवानिति पशुं स्य शति छागमजं न पशु
मात्रमग्नीषोमाभ्यां छागस्य अश्विनौ छागस्येत्यादौ मंत्र आम्नानात् न हि न पशुमात्र आलम्य
मानमिदं नित्यवदाम्नानं युक्तरूपं स्यात् इतस्मात् छागं प्राप्तं दंतं वयो न हि यतितरं तावयो विशेषेण
पुनः प्राप्तास्तं न च विगततांगं विहीनांगं यथा मंत्र वर्णप्रोक्षणप्रोक्षणकर्मणि यन्मंत्रे लिंगं यपशु
गुणानांतरदनति क्रमेण पशुविशेषाणां परिग्रहः कार्यः ते न मा च मत पितृमता भ्रातृमता पशु
ना छागेन लब्धवितव्यं येनाहं मंत्रो नु त्वा माता मन्यता मनु पिता नु भ्राता सगर्भ्य इत्यादिना वोदितत्वा
त् न मंत्रवर्णप्रतीताविशेषाग्नास्या ने हि तेन न ते वोघं ते विधापकत्वाभावान्मंत्रस्य उक्तं तसुरस्ता १३
न्मंत्राणां वा विधानादिति वक्ष्यते च अथवा यो र्थो मंत्राणां विहितो ब्राह्मणे स्यात् ज्ञ एवोपादीय

तेनुष्ठानासमवायं ब्राह्मणेन वोदितो येन छागवद्व्यवसीयेन तस्मात्स्तुतिमात्रमिदं न वायं नियमः
क्रियमाण एवार्थो मंत्रैरभिधीयते नहि स्वाध्यायानादिसविनमप्रत्तवादिकमनुष्ठीयते येन सर्वक्रि
यमाणाभिधायकं स्यात्तस्माच्छ्रुतिरेवेयं अग्निं मंथत्याहोमात्करोतीति कृदंतं धानुरूपं स्यात्तना
मधेयं विधिर्गुणेनामधेयं यद्वान्मत्रप्रायमेदात्मनो गुणान्तरस्यमाणं तत्र तत्र कृदंतं नात्र कीर्त्ति
ते मंथतीति प्रयोगेणास्मत्कोगुणविधिस्ततः नोपादत्तेन्यतो धर्मीनप्राप्तानामयं विधिः आहोमा
दितिशब्देन होमांतो गकलापकः प्राप्यते प्राप्त एवायं नेतेत्र पुनरुक्तता निवृत्ता सा घाग्निर्मथ्यनेना
मे वोक्तं पुराणतनः मंथतिनापरामृष्टिमासैवात्रभविष्यति न चात्यंनहित त्रापिनामार्थस्याभिधा
यकंविधायकंस्फुटं तस्मात्तत्रापि बहुलस्मृतेः उपाकरणमंथनेवारणौ धर्मौ विकल्पेन भवतः न
द्राहुनोपाकुर्यान्नाग्निं मंथेदितिवोत्तयमपि पश्यं वोपस्पर्शनात्तावो पवाग्निमंथतीति वा सिद्धं यद्दृया
करणादिग्नद्रूणं तत्समुदितयोर्विकल्पप्रतिपादनार्थं द्विगुणारशनया द्विव्यामया कोश्या पाश
कृत्वांतराश्रृंगमभिदक्षिणं व भ्रान्मत स्यत्वेति द्विचतुरशनया द्वियामपरिमाणयादर्भमस्या
पाशः समापसव्यवलनसव्यष्टनं तं कृत्वा दक्षिणाश्रृंगं तेन माप्प प्रतिमोच्य वभ्रातिकृ न स्यत्वेति
सकमंतराहिसव्यश्रृंगावहिर्भाविततवति देवस्यत्वेतिमूपेवभातीति निवर्त्तते रंद्राग्नः श्रोमीयः प्रजा

पयोवा अयंयशुर्देवताभिर्विकल्प्यते इंद्राग्नीदेवतः सूर्यदेवतः प्रजापतिदेवतो यस्मादेवमिच्छे
१४ रित्तदाहुः किंदेवत्यएषपशुस्त्यपक्षस्यऐंद्राग्नएवैषपशुरस्मादुच्यते तत्रैवकारेणनियमपरेणनियमश्चा
म्नतिवृत्त्यास्याद्यानचात्मनिवृत्तिरिहाश्रयितुंशक्यातादेवतानरविधानश्रुतेरपितुल्यप्रमाणत्वा
त् तेनैवकारस्यादिविकल्पपरत्वंभविष्यतीनैतत्तद्यमिच्छेद्देवताविशिष्टंपशुंतत्सर्वप्रयोगेषूपाद
दीताएवकारस्यान्यत्रतात्पर्याद्यद्याऐंद्राग्नादिषुतत्तत्फलसाधकत्वमेवकारेणावधार्यतेयद्वाद्रू
पत्वेनतनियमस्यनेदेवतातेनच्छाविकल्पएवनतद्विकल्पावधारितंमयायंप्रयोगोभ्यसनीयइतिप्र
संनैतद्देवतास्यप्रसनीयइत्यवधारितंयावच्चतत्त्वावधार्यतेनतावदादिविकल्पोध्यवसातुंशक्य
तेतस्मादैच्छिकएवायंविकल्पः अथवायंवैकृतंविकीर्षेतामतद्धर्मकंकुर्यादिवनीयानूबंध्य
वर्जनस्यत्वग्नीषोमीयप्रकृतित्वंवक्ष्यतेग्नीषोमीयात्सुषिति अतएवश्रौत्रामण्यांवपायागात्प्रा
गाज्यलावकीर्तनंयथोक्तंवामंत्राणामविधानादित्यादित्यादि अथवैकमेवेदंसूत्रंऐंद्राग्नःसौ
येपिमिच्छेदित्येवमतंएतेषामेकंइच्छयापादरणीयं यमिच्छेत्तंकुर्यादितिशेषः इष्टस्यकरणंप्राप्त
मितिपुनःकरणवचनंनियमार्थंतमेवयावज्जीवंकुर्यादिति अस्मिन्व्याख्यानेसंदेहार्थमादित १४
एवेतिमयोक्तंयंनयेमिच्छेदितितस्मात्सूत्रैर्वव्याख्यागरिशात्तदपिननहिसर्वत्रादिविकल्पेभिमे

ते पर्यायनियमो युज्यते यस्त्वादिविकल्प इति सूत्रणं तत्प्रथमं प्रदर्शनार्थं अन्यथा कालस्यादिविक
ल्पेपि तथा प्रयोक्तव्यं स्यात् न च यंमिच्छेदिम समर्थ आदिविकल्पमभिधानुं विकल्पविधाने नैवे
च्छामात्रो पुनरिच्छाविषयकप्रथमादिविकल्पं स्पृशति अपि चायमिच्छेदिति सूत्रं यमंस्त्वाचार्ये
णाकृतं विना कारणमेतस्य प्रस्तुतेनास्ति संगतिः अथ वेद्विषयोयोस्य विद्या एन कृतः क्वचित् न
स्यावश्यं प्रकार्यात्र प्रस्तुतं युज्यते ततः मंत्रा सूत्रेन वाच्यं तथा सामर्थ्यं प्राप कंपनः अग्नीषोमीयास
प्युपुधर्मप्राप्तिर्नविद्यते सामर्थ्याभावतः सूत्रे नवदतोर्थादत एव सा साकल्पं धर्मजातस्य यो
नात्रैव प्रकाशितं प्रवितुं प्रकृतिस्थानस्यामर्थ्यं विद्यते स्यात तत्न वा व्याप्तिदृमित्येवं सामर्थ्येनैव बाध
नात् अग्नीषोमीयादिस्येतद्वचनाद्विषयेप्व के सामर्थ्याभावतस्तस्यात्सूत्रं प्रस्तुतयोगतः मान्ये
यपिरूपतेः स्यादाद्यो विकल्पनं ततः अग्नीषोमीयदर्शनाद्यान न ज्ञापितं तथा इति कर्तव्यने हस्ता
सर्वपशुषु संमता प्रवविध प्रमास्वानाम्त्रामर्थ्याद्वय पशुत्रस्यातद्विशेषित धर्मस्फहविर्यज्ञेविधास्त
तः अन्ये येतंत्रवास्याः स्फः सोमस्येति विविक्तसाक्षिदमादिविकल्पं च सूत्राद्रम्य हि वार्यते सौर्यप्रा
जापत्ययोः कपालादौ विप्रतिपत्त्यभावात्सर्वधर्म संप्रतिपत्तिः सौर्ये तु विप्रतिपद्यते तस्यैकं क
पालं तत्र तु सर्वहुतत्वमुपांशुत्वं च सर्वहुतत्वे च विशकृदिडस्य परिलोपः स्यात् सौर्ये तु विप्रतिपद्य

तेन तस्यस्यैकं कपालं तत्र च सर्वहुतत्वमुपांशुत्वं चासर्वहुतत्वे वा स्विष्टकृदिडस्य परिलोपः संभाव्य
१५ ते तेन संदिह्यते किमेककपालत्वं देवतासामान्याद्बुनासौरीयसौर्यप्रकृतिर्वाग्ना ऊर्द्वेतेरी पूर्णमास
प्रकृतिर्वेनावांतरैकत्वसामान्यादाग्नेयधर्मित्वादष्टाकपालत्वादेककपालत्वेपि स्विष्टकृदाद्य
नुरोधे गवदायं प्रचारः किंचांगत्वात्स्विष्टकृदादेः तदनुरोधे नांगयोगानयुज्यते अन्तरंगं हि कपा
लाश्रितं सर्वहुतत्वोपांशुत्वादि किमत्र युक्तं एककपालत्वं कुतः सौर्य एककपालः पुरोडाशो
वतीति श्रवणात् सौर्यस्य तद्धर्मित्वे वापि सौर्यदेवतेति सामान्यात्तद्धर्मिता प्रकृतिश्चायं सर्वसौ
र्यपुरोडाशयागानां तेन तएव धर्मा ग्रहणं ननूक्तं न विकृतिर्विकृतितो धर्मानपेक्षते नहि स्वयमा
किंचनो न्यायेण जीवतो किंचिज्जीवनायलिप्सते सस्यंतारतम्येनाकांक्षात्यन्तेः प्रच्छमत्र धनहीनो
न्यतो लक्ष्मीधनाल्लिप्सते एव धनं तस्मादतो धर्मान्गृह्णातीति कपालाश्रितात् एवं चकपालैक
त्वमात्राश्रितसप्तदुपांशुत्वं तदपि प्रवर्त्तते पुरोडाशाश्रितत्वेनांतरंगत्वान्नानुयागाश्रितमंतरंगं युक्तं
प्रत्संदृश्यस्य यागसमवायात्तत्तदात्म्याश्रितं यागाश्रितमेव तएव सर्वहुतत्वमपि युक्तं ननु स्विष्ट
कृदादेरुभयरूपत्वात्प्रयोजकत्वेन सर्वहुतबाधकत्वं भविष्यतीति मैवं देवं यकस्मिन्धर्माश्रितत्वं १५
स्यादुपांशुत्वादिवतादृशं नूतपत्न्यां योगेनुनिष्पन्नशेषाश्रितं वाजिनयागवन्न शेषप्रयोजकम

नएवनाशादौ सूत्रकारेणोक्तं इष्टं चेदाज्येन शेषमिति तस्मात्प्रयोजकत्वाच्छिष्टकृदादिद्रव्यस्य भा
वितव्यं सर्वहुते न तत्रापि लोपः स्विष्टकृदिडादेर्युक्तः किं वाज्येन निर्वर्त्तनमिति निर्वर्त्तिराज्येने
ति युक्तं स्वपूर्वांशस्य परमापूर्वेणापेक्षितत्वात् भूतोपयोगिसंस्कारोप्यपेक्षित एव हविषां प्र
धानोपयोगात् वचनात्सर्वहुतत्वे देवरक्ताः किंशुकाइत्यर्थीत्योपइति वेत्ताविनाशेपित
थात्वप्रसंगात् न चात्रार्थलोपो येन तत्कृतो लोपः स्यात् न च हे सवचनं स्विष्टकृदादिलुप्य
त इति अयं सर्वहुतविधानमेव बाधकं वचनं तन्मात्रस्य सर्वहोमविधानपर्यवसानात् न
वार्थापत्त्या वचनमनुमीयते आज्येन निर्वृत्तिदर्शनादन्यथाप्युपपत्तेः एवं न वचनाद्दपि बा
धः न च विरोधो बाधकः न हि सर्वहुते क्रियमाणे आज्येन स्विष्टकृदादिक्रिया विरुद्ध्यते ननु यु
क्तिगौरवात्प्रयणाद् सर्वहुतत्वस्यैवाश्रयणं वरं तस्मिन्हि सत्संगजातं यथाविहितमेव स्याद्
युक्तं च भूयसां विरोधे एकस्यायथाकरणं सत्यं तुल्यानां विरोधे युक्तमिदं इह तु प्रधानस्या
नन्यगतिकस्य गत्यंतरयोगिभिरंगैर्विरोधः तथा हि सर्वहुत एककपालः इत्यनेनैककपा
लविशेषणयोगिनः सर्वहुतविधानेन च तु मुष्टिकं पुरोडाशं द्रव्यस्कं रूपमेकं प्रधानावदा
न मुच्यते तस्य लेशमात्रस्याप्यन्यत्र व्यापीकरणे प्रधानयागानिष्पत्तिरेव स्यात् सर्वस्य प्रधा।

नोपयोगे चाज्यद्रव्यकं स्विष्टकृदिडादिनविरोधकं अपि चावदायं प्रचारे प्रस्कन्नप्रसवायो।
१६ निषेधातिक्रमात् तस्मादेककपालो भवति तस्य परिवक्षायस्यैवैकस्यैव देवतायै हविर्ग
स्तते सर्वत्रैव स्विष्टकृद्वाभक्तोध्येतः सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृते नवद्यतीति श्रुतेस्तैककपा
16 लस्यावदाननिषेधात् अतः सर्वं हुत्वाज्येन स्विष्टकृदादिकर्तव्यमिति मतिभातितदपि नलो
पशवात्र स्विष्टकृदादेष्टुज्यते कर्म्मणएतावत्सरिमाणत्वात्सर्वहुतविधानेनोक्तं किंस्तु कस्मा
यात् नमुद्रव्यांतरेणतन्निष्पत्तिविधानमस्ति सत्यमस्ति यागसाधो यत्र हिद्ध्यवदानं यागसा
धनत्वेनोसन्नंतत्रपुरोडाशद्रव्यान्तरीयमपि परिकल्प्यते असंभिंदन्निति परिभाषितत्वात् अत
त्र च द्रव्यस्य विद्यमानत्वेनार्थिकलोपाभावाद्विद्यमाने यागे द्रव्यनाशे वस्य कर्तव्ये द्रव्याकांक्षा
यां सर्वार्थमाज्यद्रव्यं संवध्यते इह त्वेकावदानमुक्त्वा द्वितीयमवदानमाज्यद्रव्यकं यत्र क
ल्प्यते तत्रैकप्रसवायत्वेन स्विष्टकृदभाव एव प्राप्नोति तस्माद्ध्रोप एव न त्विडाडामवद्यस।
क्रियान्यस्येति पुनरिडावदाननियमादवदायं प्रचारेण लविष्यति सन्यं भवेदयं नियमो यदि प्रा
प्तौ विधानं स्यात् अत्र उद्रव्यदेवतायुक्ते कर्म्मशब्दत्वेन योगमात्रं तन्त्रे सर्वस्मिन्प्राप्ते निषि १६
ध्यमाने निषेधविषयः प्रकाश्यते इडा च दानमतिरिक्तं न कुर्यादिति न त्विडानवद्यतीति प्र

यत्नांतरंविधनेनतस्यस्यात्तंश्रेयापूर्वेनानुवादकत्वंस्यात् अथाक्रियामस्येत्यनेनप्रतिषेधादय
वाद्दीभविष्यतिनाअन्यगर्भस्थस्यस्वयमपवादरूपत्वान्नैनौककपालस्यसोर्थसैवमाघंगा
भावाद्यैसैवनाप्याज्योदेरितिपरिलोपएवयुक्तंज्यतेयन्तुनत्वन्यदंगंप्रयाजादितत्समानार्थत्वे
ननिवर्त्ततइतिउच्यतेअष्टकपालएवायंयुज्यतेअपदेशिकासोयमिदस्यान्यत्वात् ननुभेदेतसे
वप्रकृतिविकृतिभावोभवतिकोवाभूतेनेति एवंतर्हिततोधर्मग्रहणेकपालैकत्वमपिग्रहीष्यति
सर्वांगग्रहीष्यामादितोयदीयंप्रकृतिःस्यात् विकृतिरियमिष्टकृतानतुधर्महीनस्यतद्वाकांक्षिणोदेव
तादिशामान्येनयत्नैकस्यापिधर्मस्यलाभस्संघतिसाप्रकृतिर्भविष्यतिससंभवेदेवंयदिधर्माकां
क्षाकालेनयासंबंध्यतेइयंत्वाकांक्षापूरणसमर्थसंनिधिपठितमप्यवगणय्यसर्वमाकांक्षितंपू
रयितुंसमर्थेनात्मानंसंबध्नातिननश्चसामर्थ्यात्सर्वधर्माशामर्थ्यान्गृह्णानाएकार्थेष्वनेकेषुप्राप्तिष
कत्वादिविशेषोतिदेशकेनाग्नेयधर्मान्गृह्णातितेनकपालगतास्संख्याविरोधान्नद्विषयाकांक्षा
भावान्नपुनासारीयसोर्थेप्रतिगमनसंभवः अतएवसूत्रकारेणाश्विनाद्विकपालःसर्वम्येतिसर्व
त्रहणंकुर्वताज्ञापितंनैकत्रदेवतायुक्तंकपालसंख्यानुकीर्त्तनंदेवतासामान्यात्सर्वत्रतद्देवतेषु
गच्छेति यदियायात्तर्हिकपालद्वित्वमपियायात्तसर्वत्रग्रहणमतिरिच्येत यत्त्रयरोपदेशिकाकपा

लसंख्यानत्रोऽस्य घमानाऽस्यैव तद्धितद्धितश्रुत्यानह्णुसंत्व ह्वस्यैव तद्धितश्रुत्यानह्णुसत्वं वैदेवोऽस्मिन्नेः
१७ प्राकृतगुणसंधाकांक्षायां न देरमयेऽवतत्रांख्यावरोधाकुशनयस्यैव प्राकृतायानिवृत्तिः अपि
चायत्रप्रावल्यैः सर्वावरस्थानप्रमितं शरमयं त्वं बाधकं तत्र सर्वप्रमाणज्येष्ठं स्तुतिप्रमाणमानुमा
17 नि कश्रुतिबाधकं किं न स्यात्तेन प्राविनवैल्मवारौणातिदेशः प्रवर्त्तते यत्र च सकृदुपदेशेऽपि पुनरस्य
देशस्तत्रापि चोदकप्रवृत्तिबाधनाय एकत्रोपदेशस्य मन्त्रप्राकृतोऽतिदेशः प्रवर्त्तमानः पुनरपि वच
नाद्वाधितस्तद्विषयं सर्वत्रापि परित्यजति शानपुरुषवत् तेनाग्नघुण्ण द्यावापृथिवीय एककपाल इत्य
त्केऽपि वैश्वदेवे द्यावापृथिवीय एककपालएतद्वैश्वदेवमिति तथा तत्रैव प्राविन्त्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपा
लो वमित्रविंदायामपि तद्वशा वित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वन्नितेन देवमूह्विशद्वौ सामान्यनिर्दे
शेनिदशः प्रवर्त्तमानो विनिवर्त्यते अभ्यासे न तत्तुल्येषु पवषुकपालोपदेशात् अत एव सूत्रकारे
णलाघुकानां सवित्रे सप्रसवायेति निःकपालको निर्देशः कृतः तथा द्यावापृथिव्यः पयोवाय
व्यंवशगद्यावापृथिवीयाइत्यादौ पशुपुरोडाशेष्वेकं कपालताप्राप्त्यर्थं पुनरभ्यासः ननु विपरीतं क
स्मान्न भवति पुनर्वचनमुपदेशार्थं यत्र वचनं तत्रैवोपदेशिककपालानि ततोऽन्यत्रातिदेशिका १७
नि नैवं तथाप्तत्तिदेवमूह्विः सवितुरष्टाकपालं ते बस्मात्तथा चेयं श्रुतिर्विरुध्यते सवित्रे सप्रस

वायव्यं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वेति ॥ वैपरीत्ये वाग्नीषोमीयकपालानि आश्वमेधिके द्यावापृथि
वीये मा भुवन् द्यावापृथिव्यः पयो वायव्यमित्यकपालनिर्देशात् तत्रापि त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेद्द्या
वापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशमिति श्रुतिविरोधः अत एवाश्वमेधे विकल्पतः प्राप्तौ नियमायोक्तं
द्वादशकपालान्निर्वपतीति अत्र च सोमस्याभ्यासाभावान्न चोदकबाधकत्वाद्वं यमो यावत्कपालो
द्दिष्टः सोम्यत्रापि तावत्कपाल एव भवितुं युक्तो द्यावापृथिव्यस्तु सावित्रादिवदिति विपरीतावधारण
मेवेतो भविष्यतीति सत्यं भवेदेवं यदि पशुपतिषेकरूपता नियता भवेत् वारुणस्यैककपालता वि
ह्लोर्नवकपालता द्यावानुद्दिष्टद्वादशकपालता सवितुरुद्दिश्यतां प्रथमं मतान्तरे तत्र दशत्रिषट्पंचसं
ख्याभिर्द्वादशनियमेन सवितुर्वाच्यमाला युन ईश्येत अपि च पशुपुरोडाशो वारुणस्य दशत्वेनाम्न
तं वादः स्यवृत्त एककपालवाधे नाश्रयप्रथमप्रतीतं दशत्वमेवाश्रमकृतिमूर्त्तां तन्त्राश्रयाच्च त्वा
घ्रति तत्वकृतिः स्यात् त्वाष्ट्रमुपादेवपशुपुरोडाश इति पुनर्वचनमनर्थकं स्यात् तस्मादनुमानमपि न
प्रवर्त्तते एवं च कपालैकत्वस्य प्राप्त्यभावाद्बाधो नास्ति अथ कथं विल्मासिः स्यात् तद्धि भूयसामनु
ग्रहाय वाच्योऽपि दुर्बलः न चैकत्वस्य सन्निशिष्टत्वेन प्राबल्यात् प्रधानाश्रितत्वेनान्तरंगत्वाद्बाधो न यु
ज्यते सत्यं भवेदेवं यद्गुणपत्नीशिष्टः स्यात् शुनासीर्यस्य सन्निशिष्टत्वं तत्रोत्सन्नत्वेनास्य नु पदेव

म्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति श्रुतोऽस्य तु कपालसंख्यासंयुक्तता अत एव तत्प्र
१८ धानाश्रितत्वेनांतरंगता नचांगप्रधानविरोधायेनांगत्वेन तद्विरोधेः स्विष्टकृदादेः परिलोप आ
शंक्येत उत्पन्नशिष्टत्वाद्देव अपि च यागसाधनपुरोडाशादिद्रव्यं तदतिशयाधानं संस्कारस्तत्सा
धनं कपालं तद्विशेषणं संख्या स्विष्टकृदादिनुद्दिष्टस्य वतिशयजनकमिति संनिकर्षोऽस्य बलमेव
मपि स्विष्टकृत्पूर्वस्य यागात्पूर्वं समवायात्संनिकृष्टतरत्वेन द्रव्यमप्युपसर्जनीकारेति किं पुनस्त्व
द्दंगमिति सर्वमनवद्यं न नु कथं तस्येमियुक्ततरैः कर्कादिभिरिदमुक्तं चानुमीसद्यावापृथिवीमघ
मीन्द्यावापृथिव्यांतरंगत्वातीति किमर्थमिदमुच्यते निवार्यते किमस्माल्लिंगः प्रवर्त्तता मेकत्र दृष्टे
स्यत्रापि धर्मराशिः कपालसंख्या त्वाश्विने सर्वत्र ग्रहणान्न प्रवर्त्तते सापि यत्र विधानाभ्यासः त
त्र द्यावापृथिव्याद्ये प्रवर्त्तत एव तस्मादाग्नेयमग्नीषोमीयाष्टाकपालः सौम्यः पशुपुरोडाश इति सिद्धान्तं नुग
ण पशुषु कथं कृतः संदेहः किमेकादशिनिधर्मा इत्यतिदेशेनाग्नीषोमस्य धर्मत्वात्सर्वविधप्रकृतिश्छे
न न्नतोपायनादीनामभावः किं वा ए॰ तत्प्रकृतित्वेन प्राप्ताव इति किमत्रापि युक्तं एकादशिनिधर्मा
पशुगणेष्विति गणत्वसामान्येनातिदेशप्रवृत्तेस्तत्कारयोगाद्भावे माप्त उच्यते एकादशिनिधर्म्मा १८
णां निर्दिश्य यूपयोगिनः गणस्यं वंधिनोपि स्फुर्न पशुवंधयोगिनः आनेकादशिनास्ते हि पशुवंधस्तत्ते

18

र्मिताः हविर्यज्ञविधो हवान्यः पशुबंधः सवविधोन्यः सहैव हविर्यज्ञविधस्तत्प्रक्रम्याथ हैष
सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियंत इति पशुबंध संबंधिनि विषिमतिषेधान् ननु तत्त्वकृतिश्चमेका।
दशिनानामिति तत्रान्वितं नामैकादशिनत्वाविशेषात्तेषामप्यत्र यो युक्तः नैतदपि येन तत्राथा
गताः प्राकृताः एवैते नैकादशिनाः यथा शक्रशक्तिजननायाग्नये दीपा अभ्यर्थिता आगतास्तद्यो
गिन एव समाम्नायंते यत्र शक्रयोगिनस्त एव तद्दीपा इति एवं तर्हि यूपानां प्रमाणं हविर्यज्ञविध
मेव युक्तं सत्यं स्यादेवं यद्येकादशिनि धर्म्मतया वर्षिष्ठ उत्सीयस्वभावेन सर्वयूपानां न्यूनातरन्यू
नतमता न स्यात् प्राचोक्तप्रमाणेनैव कर्तव्येति तेनारत्निसाधनेस्मोक्तेऽरत्नेनैव न्यूनाधिकभावो वि
धेयः प्रचुरशास्त्रीयो परिमितपक्ष एव श्रेष्ठः अभ्येष्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति प्रोक्षणीः एष स्वयो
गिकत्वेन यथा य संस्कृता एव प्रासास्त यापि हविर्विषयत्वात् संस्कृता एव ग्राह्या अन्यथा ऽश्रिरे वेति स्या
त् अपि चासामर्थ्यमंत्रलिंगाभ्यां सिद्धः प्रोक्षणीग्रहः तत्संस्कारग्रहीत्त्वर्थो नो वेदमिर्वेदिरिदपि अ
त एवाश्वमेधे पुनः संस्कृत प्रोक्षणीरिति पुनः संस्कारविधानं पूर्वसंस्कारमवधारयति तस्मात्पूर्वसं
स्कृत एवावशेषणी याउत्तरकार्यार्थं ताभिः पशुमभ्युक्ष्येति प्रोक्षति ब्रह्मा मंत्रेण पूर्ववत् अपां पे
रुरिसा स्म उपगृह्णाति मुखसमीपे धारयति प्रोक्षणीरपां पेरुरिति यथापि वेत्समगुं नदेनमंतरतेमिध्यं

करोतीतिलिंगादन्यथाचाश्वमेधिनःपाययित्वाश्वमितितेनदक्षिणार्थंपानंकारयितव्यं।उपोपग्रहणंक्षे
१९ कउद्गारसंस्कृतेःपशोःसर्वतोमेध्यवचनान्नभूमौनकरणंव आपोदेवीरित्यधस्तादुपोक्षति आध
19 स्तादुद्गरेमोक्षतिआपोदेवीरितिपानापोपग्रहंककीपदवाद्यान्तरंषैवतत्रशानिच्यमंतरतोमेध्यवर्च
नेनन्यथानथापानंचयद्धीनंस्यात्तत्पूरणंतत्कृतंततःकदाचित्केहिदक्षिणार्थेतदल्पावेतरश्रुतिस्थी
घेतनन्उभावेपिपानीयःपशुःपयःउध्यम्भेषादिकरणेभ्याप्रयाजेभ्यःवैकृतंकर्मोक्तमिदानींप्राकृता
वसरेणनिरूप्यतेधींइन्धेलसितस्यगभेषस्याग्नयेसमिध्यमानायेत्यस्ययद्यादिहोतृषदनकरणंत
दादियावत्प्रयाजानिवृत्तारस्तावत्करोतिप्राकृतंतत्राथेनवर्तितोविशेषाउच्यंतेउत्तरआधारमाघार्यप
शुंपूर्वं॰सममनक्तिललाटा॰संश्रोणिशुसंतइतिमन्त्रिमंत्राधुवासमंजनस्यप्राकृतत्वेनमावत्स्यास्
र्वमाभूदितिपूर्वग्रहणंललाटेदक्षिणेतद्दा॰संयोस्तहृद्द्रोण्याःसंतइतिपंचभिःप्रतिमंत्रंवचना
दतएवान्यतप्राकृतंवैकृतंपुरःकर्तव्यंतुल्यकालंतुकार्यज्ञानंतुल्ययोगतःअत्रस्यहोतारमान्नाव्याहा
ग्निर्हदैवीनांविशांपुरएतायंयजमानामनुष्याणां॰सत्वन्नितिसुइत्येतयोरग्नूरिगार्हपत्संदीदपद्ध
त॰हिमाहूगूरधा॰सौऽस्यंचानावसंघवानोतत्वइतिहोतृवरणानंतरंपुनराश्राव्यवरणंतरं। १९
कुर्यादग्निर्हदैवीनामितिनिगदपठितेन यजमानशब्दस्यसमवेतार्थवान्नस्थानेसुसहनिसुव

न्निति विशेषः अत्र कर्कः सुन्वन्यजमान इति प्रयोगमिच्छन्तीति पितृभूतिः पूर्वनिर्दिष्टं मनुष्यं च य
जमानो मनुष्याणां सुन्वन्निति तत्रायं यजमानो मनुष्याणामपि च यतो मंत्ररं विशेषावयवस्मा
न्नादेन तस्यैव स्थाने प्रयत् अपि च यजमानमात्रं पशुयागे विशेषणं अभिषवविशेषयोगात्सु
न्वन्निति युज्यते विशेषणमवंतत्रैधिकमिदं विशेषणं भविष्यति सति पशुयागसंबंधे धिक
लिषवसंबंधात् ततश्च पाठक्रमान्मनुष्याणामित्यतोनंतरं युक्तरूपं अथवा प्रधानत्वात्सुन्व
न्निति पूर्वं प्रयोगो नंतरं यजमान इति अथवा विशिष्टाविशिष्टयोर्विशिष्टेन विशेषणव्यवहारे
युक्तत्वादिति सुन्वद्विशेषणस्यागमात्वादिति शापित्वेन तत्स्थाने समावेशो युक्तस्तद्युक्तिर्यजमा
नस्थाने प्रयोगः यत्तु मनुष्याणामनंतरं पाठस्तदर्थसमाप्तिकृतः यद्वादीदिदंकर्कस्तर्कवुद्धिव
हिः कृतः आश्रावणप्रशास्त्रर्थं समैत्रावचनान्ततत् कृनुयाजा यतिर्द्विमीभूत्वोपस्थितामिके
नएथग्वरणाद्वैतस्य संत्रैणे वप्रसिद्धितः तनेहस्तुतिमात्रं स्यात्स्य संगात्तस्य संनिधेः मैत्रावरुण
यदृंडं प्रयच्छति मित्रावरुणयोर्भ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषाप्रयच्छमीप्तोदंवरं यजमानमुखमात्रं यजमा
नमुखमात्रमिति यजमानग्रहणाद्ध्वर्युः प्रयच्छति सा भूदध्वर्युमुखमात्रः ननु प्रमाणत्वात्प्रा
प्तिरेवास्याकथं संस्नाकृत्वं गेहिप्रमाणेन युज्यते परिभाषणात् प्रसादित्ति नियुक्तस्य दंडीप्रैषा

नितोयतः ज्ञायते दंडसंबंधस्तेनांगं कर्त्तुरेव सः दृष्टार्थमवलंब्येतस्मै षणंति श्रुता सुखात् शक्य
२० ते कर्त्तुं क्षित्यैवं सति कर्त्तृविशेषणेन दंडं गत्वास्यमाणं वत स्यैव संनिधानतः गृह्णीयाति स्वयं दं
डेनिवृत्तं भाषिकं ततः ग्रहणं यजमानेति युज्यते तन्निवृत्तयो कर्कस्या वृत्तिनोत्रस्यात्सदा
20 नं याजमानिकं तथा च संनिधाने पि तुल्ये न्यायो धिकस्ततः अध्वर्योः कर्तृ नास्ति द्वौ पुनस्तत्क्री
त्वीते धुना कर्तृत्वे संनिधानात्स्यान्मानामाध्ये वबाध्यते दीक्षितदंडः सोमे सोमे दीक्षितस्य दंडं मै
त्रावरुणाय प्रयच्छे दध्वर्युरेव यदि यजमानकम्प्रयोजकत्वया भिमेतं स्यात्तर्हि स्वदंडमिति श्रू
यात् क्रीते वा तत्र दंडप्रदाने कालविकल्पः वा यजमानवरणानंतरं वा क्रीते सोमे क्रीतः सोमो
राजा वयं सीस्त्र क्रीतः अथवा प्रदेयानि द्रव्याणि परस्मै दत्वा यद्वा लसारू तस्ता विनिमयः
सिद्ध इति हिरण्यादानानंतरं परिमाणे वात्व नासारू दंडदानं एकादशप्रयाजाः अनुयाजाश्चा द
र्शपूर्णमासधर्मानुगमात्तत्र याजानुयाजाश्चेकेन प्रापिताः एवं तेनावा प्राप्तसंख्यामात्रं विधीयमा
नमुत्पत्तिशिष्टस्य स्वरूपत्वेन तदभावे तथा पंच संख्या पाविरुद्ध्यमानमपिनमपि नतां वाधितुं शा
क्नोत्युत्पत्तिशिष्टस्य स्वरूपत्वेन तदभावे स्वरूपाप्राप्तावेव स्वरूपाभावे कसंख्यानिवेशो भवेदि २०
ति तदपोडने नैव संख्यासंबंधेभ्यासविधानमेवाश्रमति अभ्यासश्च पंचमस्यैव युक्तस्ततः प्राकृ

संख्यापूरणसामर्थ्यसंभवात्तत्पूरणार्थप्रयोगान्तरापेक्षानुत्पत्तेः ततः पंचमप्रश्नादेतावन्भिरेवभ्या
सैः साकल्यं प्राप्नोतीति तस्यैकप्रयोगविनाशेऽपि सर्वप्रयोगावृत्तिर्भवति एवं च यत्र यत्रोत्सन्नशिष्टसं
स्यात्तत्र सर्वत्रावृत्तिरभ्यासानां स्यादेव स्यादपि विनाशे यथा त्रीणि प्रभिसृप जूंषिति स्तोनूबंधा
एकादशाग्नीषोमीयादिति द्वयाभ्यासादौ प्रमैत्रावरुणप्रेष्येत्याह प्रजस्थाने वचने मैत्रावरुणक
र्मणा यशं कल्पितं कर्मेतत्र मैत्रावरुणं तरुणं तत्र यजेत्यस्य स्थाने प्रेष्येति ब्रूयात्तथा पशौ हो
म वचनमनुविधंते तत्रापि पत्नीसंयाजाः प्रत्यं नते प्रमैत्रावरुणकाः न हि तेषु वचनचैलौ शतो पि मैत्राव
रुणं कर्मप्राप्तं तेन यत्राप्राप्तं मैत्रावरुणस्यापि किंचित्कर्तृत्वं तत्र मैत्रावरुणं तत्र यद्दमिदं शतो
यजेति प्रासंतत्स्थाने प्रेष्येति विधीयते अत एव यन्मैत्रावरुणस्यापूर्वं यजेति वचनं तन्न बाध्यते यद्व
मैत्रावरुणनिरपेक्षं यजेति तदपि न बाधनीयं परं वचने सति न तत्स्थाने प्रेष्येति प्रयोगः स यथा पुनर
स्कन्नीतेषु आश्रावयाश्रावय प्रेष्यतिनामग्ना हंय जय जेति प्रशास्त्रादीनिति अथवा मैत्रावरुणस्य
वचने सति विधानं अथवा मैत्रावरुणवचने वक्ष्ये दशेष्टा प्रयाजानाह शगप्त माहोति दशप्रया
जानि ह्यशगप्त माहरेति दशप्रयाजानि ह्यशगप्तमाहरेतिकाएवानां पूप शकलमाहरेति पच्यते तन्त्रेषा
मेवेति मूत्रितमावार्येण स्रुरुमाः दाया रका भो जुह्वग्ने ताभ्यां पशोर्लेलाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ वि

तिप्रेषसामर्थ्यादेवास्यदत्त शामित्रायस्वधमेवम्यरुंपूपाद्दायउभौअग्निरवरौजुह्वा अग्नेअ
२१ क्ताभ्यां स्वर्वेस्त्रिताभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशति अनक्ति घृतेनाक्तावितिस्वरोः कार्यान्तराभावाद्दे
व प्रयोजनं नाशे चह्वा दशाहादौ यूपादेर्वजनिः पुनः तस्य यः प्रथमस्तस्मात्शं तितान्निव हूमपि
4 प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपयोगिनः ननु संस्कार एवायं यूपेव गूहनं ततः पश्वंजनप्रसंगात्स्मान्नाशे
न पुनराहृतिः स्यादेवं प्रमनीयार्थस्वर्वेवगूहनं यदि न स्यात्पुनर्यतो यूपः संस्कृतस्तु वगूहना
त् पुनर्विधानतोनाशे तौ यूपस्य शेषतां गतः ॥ स्वरु मवगुस्यासिंप्रयच्छन्नाहे यातेप्रज्ञाताश्चिरा
श्चिति स्वरूपस्थाने पुनः स्थापयित्वासिशामितुः प्रयच्छन्नाह एषा ते इति प्रज्ञाता उपलक्षिताश्चि
हो रस्तुशादयित्वास्कचौवाल्वाल मुत्तरेण शामित्रा यो लिखति स्कन्धा दन्नं वचनात् उत्तरेणव न
मम्यक्षणो पलक्षणोपलक्षणार्थं अन्वयप्राप्ताः पंच संस्कारा अत्र तो धिका भवंत्येव पर्यग्नये नुवा
चयति पर्यग्निकर्मैतउत्तरं भविष्यति तदनूच्यते क्रियमाणमनूघते येन कृष्णहरणे नतस्यर्यग्न
र्थं होत्रा पाठयति पाठनं च प्रेरणमपेक्षत इति शङ्करणप्रेरणां ब्रूहीस्यादिप्रयोगात्सिद्धं तौ तिप
र्यग्नये नु ब्रूहीति प्रयोगः केचिदिदं प्रेषणमग्नीकर्तृकमाहुः प्रधानकर्माणि तस्य नियोगाद्ग्नीत्स २१
र्यग्निकरोतीति यश्चयस्मिन्कर्माणि नियुज्यते स सांगं तस्मिन्कर्माणि नियुज्यते अंगं चानुवाचना

र्थः प्रैषइतिसत्यं सर्वमिदमध्वर्युकर्तृकं समाख्यया यावद्वचनतो मन्त्रगम्यते तावदेवान्यत्रग
च्छति पर्यग्निकरणमात्रमेवाग्नीध्रो विधीयते न प्रैषाद्यतिरिक्तं तस्मात्तदध्वर्युणैव कर्तव्यं आ
हवनीयोल्मुकमादायाग्नीध्रः समन्तं पर्येति पश्वाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयात्
अग्नीदिद्ध्वर्युकृदासः सर्वे चैते श्रुतिः पर्येत्याहवनीयोल्मुकं हस्ते कृत्वा परिक्रमणं व्य
ठित इत्याणं मा भूदुपलणार्थतया पक्षे गार्हपत्यस्य संस्कारत्वाद्वा तस्मैवेत्याहवनीति आज्य
शुशामित्रान्वा वाएतेषामेव परिक्रमणं प्रतिमास्योल्मुकतात त्रितिपर्येतिप्रति श शान्तत्रैवाह
वनीये प्रतियोगाद्दमदक्षिणं प्रातिलोम्यार्थत्वात् आस्योपदेशिकत्वात्पारिभाषिकमतोधिकं
कर्तव्यं पुनरण्टायोदस्थ्रतिपद्यते पुनर्ग्रहणं पूर्वस्मैवादानं सएतस्मैवोल्मुकस्यागारान्तिम
घतस्मिन्नेनं श्रयपयेयुरितिवचनात् पशुवावृक्का अग्नीधमन्वगच्छगच्छन्नुदक्प्रतिपद्यते प्र
तिप्रस्थातान्वारब्धतएनं वपा अपण्णीभ्यां कार्ष्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्यां विशाखास
रलाश्चविशाखामध्यवक्रा ताभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते पशुं अवर्ध्य संज्ञा च भाविनी वपाश्र
पणीति कार्ष्मर्यः श्रीपर्णी तमध्वर्युः तं प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरन्वारभते यजमानोऽध्वर्युम
न्वारभते वेदिं तृणे अध्वर्युरादाय आश्राव्याह होतः प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति अध्वर्युग्रहणं प्रस्तु

नत्वा यजमानस्य माभूत् रेवति यजमान इति वाचयति रेवतिरे यजमान इत्यमुं मन्त्रं वाचयेत अस्ये
२२ निहविर्विषमत्वात् तस्य च सामान्याभिधायकत्वान्नानेकपशुषु विपरिणामः शामित्रं नातीया
त् शामित्रस्थानं नोद्धृत्य पल्वारं तव्यं शमनं मत्ष तानपत्रं ततशामित्रं पाकस्थानं शामित्रेग्निं निद
धाति निधानमध्वर्योः नत्वग्नीधो हस्तस्य तत्वाग्निधानमध्वर्योः प्राप्तं दर्शविशेषेण तं बध्यते निद
धातीति प्रयत्नविशेषविधिपरत्वात् तद्वाध्वर्युकर्तृकमेव समाख्ययेति अध्वर्योरेवाग्निधानं
निर्मन्थ्यमेकेके शामित्रस्य योमथितं निदधाति मथितं पस्थे उल्मुकस्येदानीमेहवनीये प्रक्षेपः त
दाहुः पुनरुल्मुकं हरेद्यथान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुरिति वचनात् अथवोल्मु
कस्यैतावन्तं कालं धारणेन संस्कारणेन संस्कारविघजनकत्वात् कालएतस्यैवासंभवस्यायनं
प्रक्षेप एव कार्यः नैतन्न्याय्यं अथशब्देनानन्तर्यप्रत्ययात् अथान्यमेवाग्निं निर्मथ्येति निधानान
न्तरं निर्मन्थनश्रवणतो यदुक्तं संस्कारो यमिति वा त्वालावधिकनयनपर्यन्त एवायं अथोल्मु
कमादायैकस्य यक्ष्माग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यपघ्नन्नेत्यथाभये
नानाष्ट्रेण पशुं नयन्तीति तस्मादुल्मुकप्रक्षेपानन्तरं नाग्नस्तरणं पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षी २२
यसीति शामित्रस्य पश्चात्तृणमुपास्यति प्रक्षिपति वर्षोवर्षीयसीति प्रागग्रं तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति

मस्य कृशिरसमुदक्पादं प्राकृशिरसं वा तस्मिन्नन्तरे पशुं मारयंति प्राकृशिरसं मस्य कृशिरसं वा
उभययोरुदक्पादत्वमेवोदकानुगृहीतं पुरुषेप्युदक्पादता कर्तव्या येनोदक्पादजविधानादेव
नियमतः प्राकृप्रत्यकृशिरस्त्वं विकल्प्यतः प्राप्तमेव तेन पुनर्विधानं पुरुषेपि तद्धर्मप्राप्तये सं
गस्य मुखं तमयंत्यवाश्यमानां नुष्ठद्धयं परस्परं तं योजयत मयंतिस्वासं मध्ये प्राहृयंतिययार
ष्टं न कुर्यात्तएवमेव मुखं नासिकां च संपद्यपि वा मारयेत् वेष्टकेण वा अपथ्येन मुखनासिकाग्र
हेण श्वासधारणेन मारणीयः किंतु वेष्टकेण वेष्टनेनामलकेन ग्रीवाभंगेन मारयेत् एतस्माहवनी
यमावृत्यासते अग्नीत्प्रतिप्रस्थात्र ध्वर्युयजमानाः पशुसंज्ञपनस्थानादाहवनीयमेत्यावृत्य उ
पविश्यत्याहवनीयप्रमुखाः संज्ञपयावृणनित्येव ब्रूयात् पशुमारणे शमितुः प्रवर्तनार्थमा सं
जहि मारय इत्यादि शब्दं न प्रयुंजीत किंतु संज्ञपयावृणनिति ब्रूयात् अत्र संज्ञपयेतिनिर्देशंप्रमनार्थे
शमितृपरतंत्र यदि विकृतावनेकपशुषु बहवः शमितारस्तर्हि विपरिणामः संज्ञपयंत संज्ञप
यतेति अथैकएव शमितातर्हैव विपरिणामः अन्वगन्निति पशुपरं अनुगच्छतु देवानिति तत श्च
नहुहवेतदभिधानायागमन्नगमतामिति प्रयोक्तव्यं ननु छंदसि वा हल्येनाऽप्रयोगान्नोतद्वि
धाने नेद्धीहसोयथा प्रयोगस्तथैतरयोरपि वचनयोः स्यात् सत्यं दृष्टानुविधित्वेनादृष्टुहोभाषा

म. प्रसिद्धेनैव कार्यस्तेनोक्तरूप एवोहः अत्र शमितृविकारे विप्रतिपत्तिः किं प्रकृतावेक एव
शमिता बहवो वा बहव इति ब्रूमः कुतः सामर्थ्यान्न हि पञ्चदश मन्त्र एकेन मातयितुं शक्यन्ते
२३ तथा चाध्रिगावुक्तं मनुष्या इति कृते सन्ति तत्कर्माभ्यासयोगिनो लाघवेन महत्कार्यं करणःपु
23 रुषाः एवं चाविकृतौ प्रतिपशुं शमितृभिर्भवितव्यं यथैव नसान्तरस्थे अश्वमेधादौ कर्म्मासंभव
एव स्यात्तस्यैकेन शमित्रैतावन्ति पशुविशसनानि कर्तुमद्धा पार्यते तत्सांभवितायां विकृतौ
शमितृविकारेण एवं च सति सर्वत्र शमितृपरं वचनमूहनीयं यत्तु समानन्तु पमेष्वेस्यादौ शमि
त्रनुगमनं प्रघतेतत्को नाम निवारयति भवत्वेवाहि तेनानुगमनं संवादश्चात्र अथवा लोकव
द्भविष्यति यथा लोके नैककर्मकरसाध्ये कर्मणि प्रतिद्रुमपश्यन्त इत्येकमेव यक्ति मूर्द्धन्यव
त्यश्च विषयो भविष्यति तेनात्रानूहो भविष्यति परंसारणं सर्वेषां स्वव्यापारस्तेन तत्रोहेन भ
वितव्यं अत एव संज्ञपयतं संज्ञपयतेत्यपि प्रयोक्तव्यं अथवा महत्तर एव संज्ञपयन् कारयन्
ऊर्ध्वं नु पदिश्यते तथा सत्यनूहित एव प्रयोक्तव्यः न चाश्वमेधादावसंभवः विशसनं हि कान्ता
तिक्रमनिमित्तं तादृकेनैव कर्तव्यमप्रविजामेकस्य कर्तृत्वात् अपि चासेरथैकत्वात्क्रमकारित्व २३
मवश्यं भवितव्यं उक्तस्तु काष्ठीत्कपदेशात् नत्वत एव शमितृभेदो विशेषापदेशो हि शेषमर्थ

माग्नं भिन्नमेवानुजानाति तेन भविष्यति एमिन्नमेद उ हस्वमर्त्वत्रार हस्वं वैक एवस्यात्सकृतौ वि
कृतो ऽस्त नु श्रणमस्ये को पदेशेन श्रणस्ते नासौ निमुज्यते श्रणस्त माहर एषा ते श्रमि तु स्तुनि योजकं श्रणश्चा
द तः पुनर्न स्यात्सदेशो ऽन्यकरे ततः नियोगाभावतो न स्यात्सदेशो विकार कारितः कृत्विजां वै कर
स्मस्मादेक एव प्रनीयतो कृत्विजां नियतत्वेन विकारधीः श्रमि तर्यन्त एवे हविकारेण तवेदि
ति स्वाहा देवेभ्य ऽइति जुहोति जुहोति संश्रष्टनात्पूर्णाहुति धर्म्माः प्राप्ताः परतंत्रो स्मन्नतया
निवर्त्ततो न नु धर्म्माणां वै लक्षण्या क्कथमेते र्निर्णकांक्षीभावः न हि जुहोति सामान्यात्पूर्व स्मा
हुति धर्म्मानाकांक्षा स्पौर्णमासाज्य धर्म्मैर्निराकांक्षीभवति संस्त्वं भवेदेवं यथ वांतर सामा
न्ये परतंत्रो स्यन्निलक्षणं न स्यादृश्निवथरं तत्रौ स न्नेते तासी तेन दर्शपूर्णमास तंत्रो स्यन्न जु
होति सामान्यात्त द्धर्म्म संस्कृत्याज्यापेक्षायां पूर्व संस्कृतेनैवाज्येन स कृद्गृहीतेन समित्पूर्वं हो
तव्यं स्वाहा देवेभ्य इति संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते श्रेतान्दमुक्तमित्याह सोमो संज्ञप्तः पशुरिसे
तु स्पदं वोदिताभिधाना यथार्थमूप्तते तिदेश निदेश निवृत्ति कथनोत्तरकालं शेनानु मुहूर्त्तमि
ति ब्रूयात् अन्यत्र सोमान् श्रेनीश्यातामिति यथार्थविपरिणामः अ सोम शब्देन पर्युदास सम्बन्धा
सोमादन्यमात्रमंयेयप्न्निरुठे कविषयत्वं कर्केणाव गच्छापितस्सामाणाभावादयुक्तं अथ तस्मा

दृषपशुं संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेत्तानुमुहूर्त्तमितिनिरूढमकरणीनियामकं तर्हि न प्रकरणेन्ये पि धर्म्माः तत्रै
२४ वव्यवस्थापनीयाः व्रतोपायनादयः अप्रवाक्येन तेव्यवस्थापिताः मेहे पद्रविर्यज्ञविध इति रण्वं तर्हि
24 दमपि पशुमात्रालं लनशेषभूतार्थवादमध्यपतितमिति पशुमात्रशेषभूतं देवेभ्यस्स्वाहेति जु
होतिरग्नाम्याहुतिं जुहुयात् तेवाएते परिपशव्या इत्याहुतीउलयतः पशुमाहुतीइत्येककर्म्म
त्वादेकाग्नमित जुह्वाज्यपृतवाक्कवेतेनेइतिभर्ग यज्ञः तदयुक्तं कार्यप्रयुक्तत्वाकेरणस्य
तेन जुह्वन्तरं प्रयोक्ष्यन्ते अथवा स्तितद्विकारोवप्राहोमहवन्यादि तेन जहुकार्यं करिष्यते कथं
वप्राहोमहवनीजुहूविकारो येन पालाशीस्यात् विकंकतीभविष्यति नैतत् इत्यस्यप्रमवाया
दितिमायेन पशुद्रव्यावयवैः संसृष्टवसाद्रव्यहोमसाधनत्वाहुहोतिन्यायेनापि दर्शपूर्णमा
सधर्म्मत्वे जुहुसाधनत्वान्यालाश्येव वप्राहोमहवनीयुक्तात वैतजुहुयात् समोदेकामयेतजु
हुयादितेयघुकामयेनापिनादियतेति श्रुतत्वाद्विकल्पः वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीचावालेभास
तिमाहिभूरितिनियोजनीपशुसंवंधनरज्जुर्वावालेमक्षियेन्माहिभूरितिविगात्राहिप्रदाकुरश्शा
वुपमानं येत्यनूहः कर्कामिमनंस्यात् किंनु तत्स्वरूपायतिपरितेनन तत्स्वरूपायतेर्निषिध्यतें तया २५
वपाविनिरसनादित्वबहुत्वे तत्स्वयमपितद्रूपमेवमापुवन्नाशंक्यनिषिध्यतेहेरश्नेअहीमाभू

नमह यो वा मा भूत्तेति रशनावस्था एव तिष्ठत मेवं पद्भ्यां हुपराकवइति अतो न केवलं भूः स्यादूर्ध्वं

कर्कस्य पक्षं मतं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयेत्याह्य पत्न्याह्वाने प्रतिप्रस्थातारं नियोजयेदनेन मे

षेलः नेष्टरिति सोमे सोमयागे नेष्टरिति प्रैषविशेषः पानेजनहस्तां वाचयति नमस्त आ

तानेति पानेजनमिति विशेषणात्राश्रितजलनामत द्रस्तांगः हीतजलहस्ता पत्नीमानेतावाच

मे तानमस्त आतानेति पशुं प्रतिनयन् धारणेंऽकनुशेषत्वाजलस्यैकारोपपिवावनं त्वात्मसं

स्कारएन सर्वासामधिकारिता शोधनं न तद्देवस्यान्कनुशेषनया पशो पशोः प्राणांछुन्धति प

त्नी प्राणापतनाति शोधयत्यद्भिः पत्नी तान्मुक्थं ते मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं

मेढ्रं पायुं पादान् हस्तवावते शुन्धामीति प्रतिमंत्रं पायु पुरीषोत्सर्गेन्द्रियं मेढ्रं पुंलिंगं अत एवा

नूवंधायाः प्रजननेन्द्रियमनुत्पत्यमन्नोशिरः प्रभृत्यनुषिवतः द्विवचनोपदेशाद्द्वयमा प्रोक्त पत्नी

अध्वर्युश्च यजमानश्चेति कात्यायनपाठात् परशिरः आरान्यशोधयेतां मनस्त इति शिरः प्रथमस

ह्यपलिंगत्वेन तच्छोधनं माभूदित्युच्यते मनस्त इतिशिरः शोधयतः यन्ते क्रूरमित्यंगानि सर्वाण्यं

गानि शोधितान्यशोधितानि च शमहोभ्य इति श्वात्रुपशोर्निषिंचतः पद्यपि पशोरवधित्वे न निषि

चत मद्यपि पशोरवधित्वे न निर्देशात्प्रमो निषेकः स्यात्तथापि शोधनतं स्यादः पश्वार्थ इति न रवय

वेषु मुक्तरूपस्तस्मात्सुष्ठु प्रदेशे पश्ववयवे निनयनं अत्रनिषिंचामीत्यधाहन्तिरमुक्तः अहवर्ष
२५ रमित्येतावतैव निस्ते तावन्तैव निराकांक्षीभावात् अव्यहारेपि भवतिन्नस्त्विति पुनरूपः स्यात्
ति नयनेन शमस्तु उत्तानं पशुं कृत्वा प्रेणनाभिं तृणं निदधातीत्येष धद्गति पादग्माहं पशुमुत्तान एव
25 कृत्वा पश्यनाभि मग्रेणहत्स्य देशं प्रति प्रागग्रं तृणमोषधे इति निदधाति स्वधितइति प्रज्ञातया भिनि
धायच्छित्वाग्रं प्रत्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतो नक्ति लोहितेन रक्षसा भिनित्याघन्ताक्राश्रिः एभि
तु रुपदिष्टा एषा ते प्रज्ञाते नितया न त्वण ममिनि धाय प्रधर्मनवणं छित्वा नत्वग्रं प्रत्ये कृत्वा दक्षि
णेन मूलं द्विगुणं मूलं कृत्वोभयतो मूलाग्नि लोहिते नत्का रक्षसामिति अपउपस्पृशेन् निरस्तमित्य
पास्यति तदक्तेनत्वणं द्रवि द्रुप्रदेशे अप्यवोत्कर उत्करे वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति वचनात नैत
दतिरिक्तत्वाभावात् अतिरिक्तेनैव स्यादनुतिष्ठ घतेनुमत् इत्यांतरं प्रधानायत्ता धनद्रव्यसा
धनेनुष वत्कणवह्यापि पुंजो वेदि प्रमुभ्रवः तस्मान्नियोगतोनैतन्नोकारक्षिप्यतेनत्वणं अथवा
छेदनं तर्हि: साधितानेन नतेन ननता अतिरिक्तं प्रतिपाद्यं प्रस्कन्द्य लोहितां जनैः प्रसारं जनन तन्नस्या
दुत्करे स्यापि प्रसक्तिः इदमहमित्यमिति श्रुतियजमानः क्रमिणानं वरणभ्यामाक्रम्यावस्था २५
नमिदमहमिति यजमानः कुर्यात् तदुपास्यति क्रादेशा तुल्यकर्तृप्रतीतितः अंजनं स्याभिनः॥

कार्यमनेन यज्ञेन साधितं तन्नाम्ने जगदुर्म्नेति सूत्रकारस्य संमतं पूर्वकालत्वमेवात्र प्रत्युत्सर्गत्वेन मृ
ष्ट्रितं न त्वर्थक्रमतः प्राप्तं पूर्ववेति निरसनं ततः एककर्तृकमार्थः स्यात्क्वादेशः स त्वमत्र तु अनुवादप
रं क्वातोनोचक्तिस्वार्थमप्येवमपि येयं श्रुतिः प्रमाणं न यजमानस्य कर्तृतां वक्ति तासां मन्त्रलिंगा
सूत्रकारेण सूच्यते वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी इति वपामेदस्वेन तस्मा
प्रमंतस्त्वगाकारं तामुद्धरणस्य कृत्वा तस्यां वपाश्रपण्यौ प्रवेशयति घृतेन द्यावापृथिवी इति अथ
वानया वपया छादयति वपाश्रपण्यौ सर्वतः श्रान्ताय धर्म्मत्वेन घोम्छ इति विपरिणत मंत्रेणाह्वा
नं कार्यम्छानापन्नाः प्रप्यमाणभ्या धारतामछानं परिवास्यवात्वालेवसिच्य शामित्रे प्रतपति परि
वास्य उदरा छेदयित्वा चात्वाले प्रक्षाल्य शामित्रे प्रतापयति अवसेचनादि प्रतिप्रस्थाता वपा संव
हूं करोति नैरंतर्येणान्वा सूत्रणात् प्रतिप्रस्थाताश्रयपतीत्यस्य श्रपणान्तस्यैकदेशः शामित्रे तथा
ह्यस्यात्रापि श्रूताभवतीति वचनात् तच्चचात्वालेवासिच्येति सूचितं शामित्रैकदेशमाहवनीयप्र
स्यत्समनीत् पुनरुल्मुकमग्नीध्राद्दत्त इति वचनात् निर्मथनपक्षेनुपूर्वमेव प्रतिप्रास्तनस्योक्तवाचेद
नीकिंविदपि प्रास्यति तृणाग्रं वाध्वर्युर्वायोर्वेरिति छिन्नतृणाग्रं सव्येकृतं वायोर्वेरित्यध्वर्युरेह
वनीये प्रास्यति अध्वर्युग्रहणं मा भूद्वानुरूपस्याग्नीध्रस्य एतदेवाध्वर्युग्रहणमतिरेचयितृत्वात्

पक्रमुभ्दाविनं कर्केण अन्यत्र वानुकृष्टः पूर्वक्रियाकर्त्ता भवति यथा सोमक्रयण्या च समी
२६ क्षमाणा ॐ स्वमस्व इति चानुकृष्टेनेशासमस्वेवाचने तदिदमपुक्तमतिरिक्तं हि ज्ञापकं स्या
26 त्तवेदमतिरिक्तं वानुकृष्टस्य कारकक्रियायां कर्त्तवाधेनार्थत्वात् तेजघनेन वाचालं यंतीति
श्रुत्यक्तोपि संचरेण न मूर्त्तितो नेपि परिभाषोक्तत्वेन सिद्धत्वाद्दतएवानुक्ते सर्वत्र बहिर्गताना
मयं परिभाषितः संचरो भवतीत्यवगम्यते उत्तरतश्चिश्च्यतत्पवपामंतरण यूपाग्नी हुत्वाद
क्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयीत् अस्मिन्नवसरे वपायाः पुरस्तात् कर्कोव्रवीहिरुद्दिष्टस्तूर्वीक्ते
विस्मन् वुधः विकल्पेन निरूढे तो पूर्वं नियमतेध तौ चद्धष्टाद्दश्यते चन्न प्रवस्थाप्याधितास्य नु
निरूढे नुष्ठितिर्निस्मास्वेवानुष्ठितिः पुनः आज्यभागौ चेदिति हविर्यज्ञविधस्थेदिसर्थः ननु न च
क्तमन्नाज्यभागौ कुर्वीतेति हविर्यज्ञविधेत्यवयप्रास्तयोरेव प्रतिप्रसवः कृतः वोदकेनवृतौ
ख क्रमस्थावेव प्राप्येते ततश्चोत्तमप्रयाजोत्तरकालमनयोः स्थानमिस्त्ववयत एवात्रानुप्रास
मिति अत्रोच्यते तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजंतीति प्राधान्यादृवदानयागात्प्राक्प्रा
प्तौ तौ सत्रे स्फक्तं न च वपापि पशुरिति ततः प्राकृप्रकृतौ हविषः प्राकृकृतौ भविष्यत इतिवक्तैर्म २६
त्रपातो हविषोप्य पदेशात् वपाप्रचारस्य च तदर्थत्वात् यथा देवतेनैनमेधेन प्रीता शंतोत्तर

णिहवींऽषिश्रप्यशान् वपायाश्च वारस्यचतदर्थत्वात् सयादेवतैतेनमेधेनश्रौतांशंतोन्तराणिह
वींऽषिश्रप्यमाणान्कपरमतीति वपायैमेदसंछागस्यहविषइति व तेनमाभूद्बुद्धिः प्रचारान्ता
गितिअत्रैस्फक्तं वपयाचरिष्यन्नुपस्तीर्यहिरण्यमवधायवपामवघन्नाहेंद्राग्निभ्यांछागस्यव
पायैमेदसोनुतिअत्रैस्फक्तं वपयाचरिष्यन्नुपस्तीर्यहिरण्यमवधायवपामवघन्नाहेंद्राग्निभ्यां
छागस्यवपायैमेदसोनुब्रूहीति वापयाचरिष्यन्निति पुरस्तादनुवाचनं प्रतिषिध्यते उपस्तीर्यतु
ह्वां हिरण्यावधानंतत्रैवरूवपांस्फव्यसिनाप्रक्षिपन्नाह इंद्राग्निभ्यांछागस्यैतस्यादानुअवदानेसं
डनमभिधीयतेतेनसर्वस्मिन्क्षेपोयुक्तइतिचेत् अपिचयर्वेणामितमेतद्द्विविपुलावपाकथंस
वविदानमेकंस्याद्खंडशोवदितिसतः यत्रनास्त्यवदानंहितत्रावधानमुच्यतेपुरोडाशमवदध
तेनात्रकृत्स्नतानंनुत्रतएववपस्यर्थेचतुर्थीयंप्रयुज्यते मेदोवयवउक्तोत्रवपायःपक्षस्त्वनुग्र
हात् नैतत्रदत्रावदानत्वेद्विवंस्यान्नद्भुतंततः पंचावत्तश्रुतेर्वाधोवघस्ययोन्यएवतु अवधान
मतोत्रोक्तंवपामवदधातीति सर्ववपावधानेचकर्म्मयोगाप्रतीयते अन्यार्थत्वादवधानेर्नदो
षः कश्चिदुद्भवेत् इंद्राग्निभ्यामितिप्रयोगप्रदर्शनमात्रंवैकल्पिकदेवतांतरस्योक्तत्वात् हिर
ण्यमवधायद्विरभिघारणंऽसोमेअत्राथयदुपरिष्टादभिघारयतितद्द्विवोरूपमितिसभिघारमात्रस्य

प्रयति परीत्याहवनीये प्रत्यग्वपां मुत्तरतस्तिष्ठन् भूयाग्नी अंतारणा वपां हरेत्स्वयं बहिर्गच्छेन्
२७ तनोदक्षिणतो वह्निनेतो वपांश्रपयेत्प्लतीति प्रसकृत्वा परीत्याहवनीयं वपायाः स्रुवेणाभिघारयत्यग्निरा
27 ज्यस्येति स्रुवेणाज्यमुपहत्य वपामभिघारयत्यग्निराज्यस्येति अभिघारणमाघारवज्जुहोत्यर्थं
स्वाहोकारणमानाद्वाक्यशेषाद्वितयोर्हास्यैते स्तोकाः श्चुतनाः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवं
तीति मेदसः स्तोकैः सहकार्यमुर्जं क्रियते यथा स्वाहाकारदत्तस स्तोकैः सहाग्निं गच्छन्तो कानाम
पि स्वाहाकारैः प्रदानतां भावयति तेनाहुतिरूपत्वाद्भवति स्वामिन स्त्यागरूपं कर्म्मी स्तोकेभ्योनुवाच
यति स्तोकार्थं यदन्यव्यमेव द्धु वैस्तस्याध्वर्यस्य ध्वर्युस्तोकेभ्योनुब्रूहीति प्रेरणया श्चुतायाः श्चुताम
चरेत्याह प्रतिप्रस्थाता श्चुतायदाज्ञातान्तरेव प्रतिप्रस्थाताध्वर्युमाह श्चुताम चरेति स्वाहाकृतिभ्यः
प्रेष्यति एकादशं प्रयाजं विशिष्टं प्रेष्यति प्रस्थ स्थश्रुतं स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्य हुत्वा वपामभिघार
यति एषदाज्यं उत्तमं प्रयाजं हुत्वा शेषेणाभिघारयेद्वृद्धांश्च पृषदाज्यं च पश्चादिज्या प्रयोगक्रमेण
ध्रुवाज्यादिनवेतरेव ज्ञापकमुपस्तारादेर्द्धिवाया अकरणेनेत तर्यदि स्मृक्छात्याः स्यात्तर्हि स्मृक्छात्या
भिघारणं प्रथमं ब्रूयात् ननु प्रकृतौस्थाल्यभिघारणस्य पर्युदासादिह प्रसभावादेव नोच्यते २७
एवं तर्हि त्वयैवोक्त उपस्तारणेषु पयोगिनः पंचमशेषसंस्कारमध्ये कृत इत्यस्यास्य सिद्धेरपि वाग्रहणं

नकृतं ननु भवत्स्रुक्क्लिसंस्कारार्थस्यापि शेषाभिघारणं ध्रुवायां प्रकृतौ विद्यमानत्वात्तामार्थमेवै
नप्रसंगात् तदाज्यभागाद्यर्थत्वेन संक्षिपतेन तदुपस्तारणाद्यपि क्रियत इति तदर्थमपि संक्रियम
माणं केन निवारयितुं शक्यत इति नेतज्ज्ञापकं कस्मान्न एवोच्यते ध्रुवां प्रथममाज्यभागौ चेत् चेष्टे
यद्यर्थः यद्याज्यभागौ पशौ कुर्यात् तर्हि ध्रुवां प्रथममभिघारयेत् तस्यैव हि प्रथमावाज्यभागौ हो
ष्यन् भवतीति प्रकृतौ मुख्यक्रमस्य हेतुत्वेनोपादानादिहापि स एव क्रमोनुगृहीतः स्यादित्याज्यभा
गपक्षे प्रथममधोवाज्योपयोगात्तदेव प्रथममभिघारणीयं पश्चादुपादि आज्यभागौ सर्वविषेप्र
तिषिद्धौ निरूढे प्रतिप्रसूतौ ततो विषयभेदाद्यवस्थितविकल्पापेक्षश्चेच्छ्रः अत्राज्यभागौ कु
र्वन् निरूढे आज्यभागौ करोति तौ च तत्र कुर्वन्नलंकु अवदानाद्रव्यप्राप्तेः सकृदभिघारणमुक्तं सो
मे पुनः अथ हिरण्यशकलमवदधातस्योपरिष्टाद्धिरण्यस्याभिघारयतीति वाचनिकं द्विरभि
घारणं अग्नीषोमीये प्रसुतमपि तत्प्रकृतित्वेन सवनीयानूबंध्ययोरपि भवतीति सोमइत्युक्तं कु
र्वन्तु सोमशब्दपीडनमाश्रित्याग्नीषोमीयपरतायां तत्प्रकृतित्वेन निरूढवर्जं सर्वपशुविषय
मित्याहतदयुक्तं कारणाभावे लक्षणाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् तस्मादुक्तव्याख्यायुक्तरूपा आ
आव्याहे ह्यग्निभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति आश्रावणादिकीर्तनमवयवस्यापि साधनत्वेनैवं यजति

त्वंनयातीति ज्ञापनार्थं इंद्राग्निभ्यामित्यादि पूर्ववत् प्रस्थितमिति वप्रसुते प्रसुतसुतसंबंधिनिम्न
२८ वनीयोपशेषे प्रस्थितमिति पदमधिकं प्रक्षेपणं एवं वसत्येकादशिनि धर्माः पशुगणेष्विति या
28 यादेवतं तद्धर्मेन यागप्रस्थितेन भवितव्यं नैतद्विकृतस्यास्य पशुगणविशेषश्रवणात्त्रिप
शोः सर्वमिति तेनवाक्यशेषत्वेनोपसंहारेणैकादशकं तत्र यान्ति पशव एवैतदुपतिष्ठत इतिनान्य
पशुगणे प्रस्थितप्रयोगश्चानूबंध्यस्य सवनीयत्वाभावात्तद्विकारत्वाभावाच्चान्यप्रस्थितप्रयोग
योगः हुत्वा वपाश्रपणेनैवानुमास्यतिभावीविभाषां मतावामितरेण स्वाहाकृतेइति अनुयोगात्क्ल
चामात्रनं विशेषोक्तरूपाविकृतौ बहुत्वेविपरिणामोमंत्रस्य अभ्युदयो नहिसेयमाम्नायवद्वध्या
यतः तेन विमेण कर्तृत्वंश्रण हननमलिजैवनु अग्निः पशुर्मंत्रलिंगात्त्वावांस्तेवाक्यशेषतः जोवाभ्य
दयकर्तुश्च मत्स्यवायोनलेशतः तेन संज्ञपनं कार्यं विमेणैव विजापशोः नुशस्त्रेनान्यशस्त्रेन विरुद्ध
णाविनिर्णयः पूर्वस्मान्नेन पूर्वस्मिन्ननन्यः शामितेमतः वालाले मार्जयंते सपत्नीका इदमापः प्रव
हतेतिचावालेतदाश्रित्य समार्जनं पौर्णमासवन्मंत्रेविशेषः पत्न्यपि मंत्रेण इदमाप इति मंत्रलिंगा
विशेषपिकवितन्मरिग्रस्य नु अभिधन्नेहिरन्यत्ररुच्यभावा कुशेर्यजोः नियामिका रुविश्वेन्न २८
हिलसच्चिव्वयाश्रुतौ विशस्तिपशुमन्यः इदमिदानींविंत्यते किंपशुहिंसनमसिद्व्यतिरिक्तः क

ऐतु तन्नाध्वर्युः कश्चिदिति तत्र सूत्रे लोवपक्षः शामुर्हि स्मार्यां पशुमन्यो हि नस्ति नात्रान्यशब्देनाध्व
र्युस्संनिहितः प्रतिप्रस्थातो ध्यते ऋत्विजां वेत्कन्नरपक्षे निर्देशान्तेनान्यशब्देन ऋत्विग्व्यतिरिक्तोन्य
उच्यते अ अन्य ऋत्विग्व्यतिरिक्तः कश्चिदनियुक्तः तत्राप्यार्त्विज्यं योर्हतीति तदन्यः क्षत्रियादिः ।
अथ योनियुक्तस्तदन्यस्तर्हि न तत्रा इत्थं चाद्व ब्राह्मण एव तत्र ब्राह्मण एवान्यो भवेत् आर्त्विज्येन ॥
स्याधिकारनिरूपणाद्ब्राह्मणा ऋत्विजा इति इदं मप्यार्त्विजीनं यतोरवांतरव्यापारात् नैतत्
मारणं ब्राह्मणस्यानुवितं मैत्रो ब्राह्मण इति सर्वभूतेषु क्षित्रमिव स्यात् नवै मित्रः कंचन हिन
स्तीति तेन स्या ऋत्विमारणं विप्रस्यानुचितमिति क्षत्रियादिरन्यः स्यात् कुतः नामभेदात् यदि ऋत्वि
ग्नाम तदन्यशब्देनासौ व्यवहियेत शमितेति व्यपदेशाच्च व्यपदेशोपि विषते शमितेनं कंठेव धा
नयतीति स्वसूत्र्या पारस्युक्तेषु सर्वर्त्विक्षु शमितृशब्देन कस्मदभिधाय यथा पारान्तरे योजयतीति तेन र्त्वि
ग्भ्योन्य इति मतीयते अत एव नासौ ऋत्विक् उपागतः मरुत्तः लिंग चान्यत्वं गमयति अर्द्वे कर्तृष्व
क्तो मासां च शमितृ प्रयच्छति ऋत्विजो हि दाक्षिण्य क्रीतत्वेन कर्मकरणा पशु विभाग दानवव
नेन स्यात् तस्मादन्य इति प्राप्त उच्यते ऋत्विजां वे कोप्रकृत सत्वाच्छमित्रे वा शब्दः संख्यावर्त्तयति न
ऋत्विग्व्यतिरिक्तः किंतु ऋत्विजामेवैकः स्यात् शमित्रे शमनकर्मणि अप्रकृतत्वात् मथ्यमंक्त

स्तः प्रकृतः न हि प्रथमं प्रयोगविधिना शामित्रे कर्म्मणि कश्चित्कृतोऽस्ति येन ब्रह्मादिवं स्वतंत्रस्त
२९ स्मिन्कर्म्मणि प्रवर्त्तेत ननु शामित्रशब्द एव समाख्यया प्रकल्पको भविष्यति सत्यं भवेदेवं यदि
क्वचिन्नूनस्यादृष्टमनुयोगतः प्रवर्त्तमानो यत्र क्रियायोगस्तत्र प्रवर्त्तिष्यति ननु व्यपदेशाद्धि शि
29 ष्टेवम्भ्वास्यति सत्यं न हि सर्वलिङ्गेभ्यो व्यपदेशः अग्नीधः पुरस्ताद्गमनो पशुनयनमपि युज्यते
अपि वपयापि शास्त्रान्तरीयं वचनं शमितैनं कंठे बधानयति तथापि खण्डखाया मथाभयेनाना
ष्टेन पशुं नयन्तीत्यनेकसाध्यं तयनमुच्यते तेनाग्नीदृग्नेकर्षति प्रति प्रस्थाता चारंभेणाजतिष्ट ए
तस्तेन व्यपदेशाभावान्नान्यः न चेदतिंगमं गदृक्षिणावत्कर्म्मविशेषसंबंधकृतो भागविशेषो व्यवि
रुद्धसामीप्यादिति श्रुतत्वान्नविपर्यस्ता गमूला इत्येवंमूत्रकारेति भाष्ये प्रसिद्धोऽतिनो भाष्यकार।
श्राद्धाजश्च मास्त्रिस्य सूत्रकदर्शनं ते विशास्ति पशुमन्य इति सिद्धं तेनैवोपक्रमः अन्यकृत्विग्व्या
तिरिक्तः पशुमारयति कृत्विग्व्यतिरिक्तनाम योगात् यदि कृत्विग्लिङ्गकर्तृत्वं स्यात्तर्हि प्रति प्रस्थाता
हंत्रस्पयेदग्नीद्धेति पदार्थान्तरविधानवदिदमपि नामविशेषसंबंधेनैव विधानं स्यान्नवत दृक्षिना
मांतरयोगेन विधानान्न च तत्कृतेषु कस्यचिन्नाम येन प्रकृतसंबंधः स्यात् ननु सामान्यविहि २९
तं समाख्यानादध्वर्योः प्रान्तशायनयोगादध्वर्युः शामिता भविष्यति न चाध्वर्यौ यत्कर्म्म तदध्वर्यु

शब्दसंबंधेन विधीयते सर्वमध्वर्योः कर्म वचनविरोधाभ्यामन्यगामि नन्वेवं वेत्तर्हि विरोधादेवान्य
गास्त्वे तदपि नस्याध्वर्युगणस्य न एवानुशासनं कर्तुमर्हतीति न च संवादं तस्माद्विरोधादध्वर्योरन्येन ल
विताव्यमस्ववान्यऋत्विग्व्यतिरिक्तः ऋत्विजां वैकोऽप्रकृतस्वा च्छामित्रो अथान्यत ऋत्विजामेवैको
भ्यः स्याच्छामित्रो यत्रस्थस्यः प्रकृतो वचनेन प्रापितस्तत्र कर्तृसमाप्यत्र त्वप्रकृतो वचनेनाप्रा
पितस्तत्र विरोधे ऋत्विजामेवैकः संनिहिततरो भवेत् तेन वचनाभावात्सति प्रसक्तात्रादिरा
त्र कश्चिदृत्विजामेको भवेद्यतीयेवं परियोदिते पुनरुच्यते अप्रकृतस्वा च्छामित्रे ऋत्विजामेक इ
तियत्तद्रूपशब्देन व्यावर्त्यते अस्ति प्रकृतः शमिता समाख्यया अन्यत्रापि ऋत्विगंगतरप्रकल्पनेन त
त्समाख्ययैव नियामिकाभ्यामग्नीदुत्तरत उत्करं करोति दक्षिणं प्रतिप्रस्थानुरिति न हि वेदऋत्वि
क्प्ररूपोऽग्नन्निप्रतिपादनं किंचिद्वचनमस्ति नाममात्रेणापदार्थसंबंधाद्वगम्यते स्मर्कर्त्तायस्ते ना
न्नामभेदश्च तेषां नामभेदाद्व्यपदेशाच्च तद्दृलयमत्राथम्नीति न ऋत्विजामेवैकः किन्तु शमितेति ना
मयोगी पुरुषविशेषस्तत्राधुकारी उपगादर्शनाद्वा प्रथमम्राख्यायामव्ययः उपगा उपगातारो
दृश्यन्ते ऋत्विजएव ते पिस्य प्रकृतः शमपदिऋत्विजएव दृश्यन्ते तर्हि शमिता थप्रकृतऋत्विजामेवैकः
स्यात् किंतद्दर्शनमुच्यते होतृत्वन्विज उपगायंस्तामिति यजमान उपगायेत् अन्नी पगाने होर

त्तिविधिः एषप्राप्तमेवानूद्यतेन त्वर्हिजोत्रदृश्यंनतेतेनप्रकृतक्तर्तृविशेषणमात्रोदिष्टं ऋत्विजा
३० मेवैकेनकर्त्तव्यं नचर्त्विजामिदंविधानमनेकविधानेवाक्यभेदप्रसंगात् नचविशिष्टविधिसंभ
30 वोधात्वर्थस्यप्राप्तत्वात् अपिचनाध्वर्युरुपगायेदितिनिषेधोध्वर्योःप्राप्तिगमयति नचनिसानु
वादोविधेयांतरस्यश्रोतव्यस्याभावात् तस्मादप्रकृतऋत्विजामेवोपन्यवदर्शनादशपितथात्वा
दृत्विजामेवैकःशमितास्मात ब्याख्यांतरेनु एकमेवेदंसूत्रं पूर्वसूत्रेणानेनवाशब्देनाभयनिराकृत
उपगानस्यदर्शनात्तत्रदर्शनं विधानाद्विधीयतेहिऋत्विजामुपगानं विधीयतेहितत् नहिवाक्यां
तरतःप्राप्तंयेनतस्याद्विशिष्टविधिः अथवाधिकारणांतरमिदं उपगातारोपिविचार्यंते किमन्ये
ऋत्विजएववातत्रनामान्यत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेनान्ये प्राप्तास्त्सिद्धांतन्यायेनाप्रकृतत्वात् दृत्विज
एवस्युः दर्शनादपिऋत्विजएवदर्शनंच दर्शनं अथवाविषयांतरमस्याधिकरणस्याशामित्रंविरु
त्तनं संस्कारविशेषत्वाच्चविरुद्धत्वाद्विचार्यते नोकिमारणो त्तरभावितया शमित्राकर्त्तव्यं उतसंस्का
रविशेषत्वात् इतिनामेकेनोतितत्रान्योनेतिप्राप्तं ऋत्विजोपिधानाभावात्मारुतकार्यापत्त्याभावाद्वा
तथालोकेषियोमारयतिविकृतंनादिकुर्वत्समवदृश्यतेतस्मादन्यऋत्विग्भ्यः ऋत्विजांवैकोप्रकृ ३०
त्यताच्छामित्रेशामित्रेविकर्त्तनकर्मणिनहिप्रकृतोन्यःकश्चिदृश्यतेशास्त्रेसंस्कारत्वायसवद्दा

नार्थः संस्कारश्च त्रिभिः कार्य इति तेषामेकः कुर्यात् अपि च यद निर्दिष्टकर्तृकं कर्म तत्तदरुकर्तृक
मेवेति उपगादर्शनाच्चेति प्रथमव्याख्यायां बध्यते विक्रयी चान्यः शूद्रसंयोगात् विक्रयी सोमविक्रयी
संस्कारविशेषकर्तृत्वेनाप्रकृतत्वेनर्त्विजामेवैकः प्राप्नोति स तथा तस्मात् किं चान्य एव कुतः शूद्रसंयोगा
त् यथा यौगिकनाम संबद्धः तथा शूद्रशब्देनापि संयोगो निमित्तको ज्ञात् शूद्रात्सोमं क्रीणन्तीति शूद्रशब्द
श्च न प्रकृतैः संबध्यते तस्मादन्य एव सोमविक्रयी अंगान्यवघस्यं भंजन् अंगानि पशोरवयवान् ए
थकृत् करोति अवदानान्यमंमजनस्य यान्यदीयांगावयवोन्यदीयांगसंलग्नो न याति तथा एष कर्तव्या
नि किं सर्वाणि नेत्याह हृदयजिह्वाक्रोडं सव्यसक्थि पूर्वनडकं पार्श्वे प्रकृद्वृक्कौ गुदमकिणश्रोणि
रिति जोहवानि इति संख्याविशिष्टरूपाणि वजुह्वासंबंधानि पृथक् कुर्यात् हृदयं कोशः बूला लूडम
सिद्धः क्रोडं वक्षस्थलं हृदयप्रदेशे येन पार्श्वे लग्ने पक्षिहंसस्थाने वरणसत्त्वास्थि द्वयं नालिकारू
पं योर्वा पर्ययेणावस्थितं तयोर्यः पूर्वो नडकस्तमवघेत् प्रकृत् काले यं कालिजमिति लोके वृक्कौ का
लेयसंहितौ गोलाकौ बूकाविति प्रसिद्धौ गुदश्चान्त्रं यन्मध्ये आहारः पच्यमानः पक्वाशयमपादशं
लभते तस्य मध्यं जोहवं दक्षिणश्रोणिरपरचरणो दक्षिणस्तस्य प्रथमभागः श्रोणिः दक्षिणसक्थि पू
र्वनडकं गुदन्तीयाणिष्टं सव्यश्रोणिरित्येते पञ्च तानि एतान्यपञ्च संबंधीन्यवदेयानि सव्यस्याप

चरणस्य पूर्वमवयवं गुदन्तनीयं तुच्छं वर्षिष्ठमुपयमध्यः गुदन्तनीयं महत्त उपयष्ठो मार्थ्यं छाप्यं अव
३१ दानकाले भलागः अयमवदानानां पृथग्भावइ मानि जोहवानीयाम्योपभृतानीयवदानकाले
कर्त्तव्यः अथवा षाद्गनालंभनांतं संस्कारजातमविभागेन कुर्यात् अवदानावसरएवोपभृतामं
31
गावदानानिगणनीयानि मा कालीनाः संस्कारास्तुल्या एव भवंति अथवा गुदस्याविभक्तस्यैवा
लंभनांतं तनांतं लवति अवदानकालएव विभागः कर्त्तव्यः चनि षुजाघनीवाव घति वनिष्ठुमच्छूलां
त्रं जाघनी जघनप्रदेशे पुच्छं संलग्ना ते अपि पृष्पक रोति वति पृइडायामव घति जानापल्लीषंपा
जार्थ्यपृः परिशिष्यते तन्नमवत यान्यामानयति तद्दद्यं मास्पतिजिह्वां वक्षस्तनिमपतसेव
निष्ठुमिति श्रुतिः नियमकृतमकृतमतस्तेद्वक्रोयद्दनिष्ठुमग्नीधइनितविडातोभविष्यति क्लो
मप्लीहापभूभीपुरीततं चैकधन्ए तानि भागावदानीछल्लवघेत् क्लोमगलमाडिका प्लीहश्विल्ली
प्रसिद्धा अधूप्नी उधसउपरिसप्तपुटः प्रसिद्धः पुरीततः फेफरः कालिजसदृशोपरोदलरूपः
कोश्मभितो दूलंयकृत्सु रीततं व दलरूपेण एषां आज्यलागलागावदानेत्यत्र हविर्यज्ञविधेम
वृत्तिरुक्तानदिदानीशाखांतराण्ल्लि रूढेविकल्पते तेनैते षामत्र विकल्पः पश्वंतरेप्रवृत्तिरग्नी। ३१
षोमीये अभावः वनिष्ठु पृथग्योगानिर्दिष्टत्वान्निरूढेविनियमेन लवति भागत्वापिशेषादस्याथ

ग्नीषोमीये अभावः उदरमेदो वशिष्टं गुदे प्राप्स्यति कृशश्चेत् यदि कृशः पशुः स्यात्तर्हि परस्य उ
दरि मेदः मांसेभ्यो बहिः श्वेतं घृतं कल्प्यं मांसं नद्गुदेऽत्र मध्ये प्रहेतव्यं यथोपयज्ञोमयपीसं
स्यात् स्वभ्रन्तूवध्यमवध्ययत तस्मिन् लोहितं रक्षसामिति स्वभ्रे गर्त्ते ऊवध्यं जीर्णमाहारमवघ्रा
पय्यास्थापयित्वा तस्मिन्नूवध्ये रक्षसामिति लोहितं रक्षोभ्यः प्रदद्यात् तयोरेवास्य कोशो रक्षसां भा
गो हीति वचनाद्रक्षसां देवतात्वं तदुद्देशः स्वामिना कार्यः पूर्णमासवद्भागरूपत्वेन प्रदानाधावस्र
सु प्रदानं प्रवर्त्तते चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति मूलेदद्यं प्रवृश्च शामित्रे श्रपयति सान्नाय्यधर्मत्वे
न शूलस्य स्थाली धर्मत्वात् मन्त्रेणादानं शामित्रे श्रपणं पशुं चोखायां शामित्रे श्रपयति अत्रापि हां
नाप्यधर्मत्वे साद्यानाधि श्रपणे मन्त्रेणाङ्गारं भोवपाश्रपणी म्पूलं स्थाली तां तद्धर्मत्वेन लभति प
सुदेवतायै पुरोडाश एकादशकपालः इदमिदानीं विस्यते अग्नीषोमीयास पशुष्विति वक्ष्यति अग्नी
षोमीयपशुश्च प्रयोगविधिसमर्पितसांगोपांगकलापप्रथमं वर्त्तते अंगानि वोपदिश्यन्ति दिशा।
नि वाग्नीषोमीयवाक्यानि सर्वाणि किमतिदिश्यते किं तत्रोपदिष्टान्यग्नीषोमीयविशेषवाक्यान्येवे
ति किं तावत्प्राप्तं मूत्रेणैव पक्षः पशुदेवतायै योऽतिदेशतः पुरोडाशः क्रियते स एकादशकपाले
षु संस्कृतः स्यात् कुत एतत् अग्नीषोमीयधर्मा अतिदिश्यन्ते अग्नीषोमीयधर्मत्वं च उपदिष्ट

नामतिदिष्टानांचाविशिष्टंनैनैकादशत्वाद्योपि एकद्विशेष्टस्यादिनातिदेशेनाग्नीषोमीयपशुध
३२ र्म्मत्वंज्ञातास्तेपि वैकृतपशुषु कर्त्तव्याइत्येवमैंद्राग्नादिपशुपुरोडाशकपालेष्वेकादशतायुक्ते
तिप्राप्तउच्यते अग्नीषोमीयोवाविशेषोपदेशात् अग्नीषोमीयोपक्रमेणयेधर्म्मा उपदिष्टा
स्तेग्नीषोमीयस्यैवस्फत्तेतिदिष्टाः कुतः विशेषोपदेशात् विशेषेउपदेशेन दर्शपूर्णमास
सामान्येयेषेवोपदेशस्तत्रैवाग्नीषोमीयधर्म्मात अतिदिष्टानांहि तत्रागतानामपि दर्शपूर्णमा
सधर्म्मसमाख्यानंनापैति तेन धर्म्मविशेषेष्वग्नीषोमीयधर्मोपदेशात्तस्यापिताउपदिष्टाएव
धर्म्माभवंति नातिदिष्टाइत्सन्वयप्राप्तकपालसंख्यासंबंधऐंद्राग्नादीनांमवेत् अथवापशुदे
वतायैपुरोडाशकपालःप्राप्तएवातिदेशात्तद्वेसःपशुपुरोडाशःकपालसंख्यार्थमिदमार
भ्यतेपशुदेवतायैयःपुरोडाशःसएकादशकपालःस्यात् प्रकृतावग्नीषोमीयेतथादृष्टत्वात्
तद्वदेवयादत्रापितथान्याय्यमिति अग्नीषोमीयोवाविशेषोपदेशात् नसर्वत्रैकादशताकिंतुअ
ग्नीषोमीयएवकुत एतत् विशेषोपदेशात् देवतादित्वसामान्यविशेषेसत्वोपदिश्यतेप्राप्यतए
कादशताकपालेषु नचैतद्विशेषजातमन्यपशुपुरोडाशेषुनियतांनेनमन्त्रेतन्नियतेसएवाग्नी ३२
षोमीयएकादशकपालःस्यात् एषाभिषेवनीयेदेवमूहविषामवधिपरेवाकोग्नीषोमीयस्ते

काद्दशकपालतामनुवदति सउपवसथेग्नीषोमीयं पशुमालभते तेनास्य वपयाप्रचर्याग्नी
षोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु देवस्यान्हवींषि निरुप्यत इति तेनान्य
पशुपुरोडाशानां यजति सामान्याज्ञामात्रेण यौर्णमासधर्म्मप्राप्तो विशेषाति दशएककपा
दिनारवकोय एवस्मात् अथवा तद्देवयः पशुपुरोडाशइति: यदस्य मूलवाक्यं यद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति अवलंब्य तत्र यः किंयादेवता पशोः पशुपुरोडा
शेपि सैवस्यात् सर्वपशुषु अथवा सर्वत्राग्नीषोमीय इति मूत्रेणैव पक्षः पशुदेवतायै पुरोडा
शएकादशकपालः यएकादशकपालोग्नीषोमीयः पशुपुरोडाशः सविकृतौ पशुदेवतायै कर्त्त
व्योनाग्नीषोमाभ्यां कुतः प्रकरणात् श्रुतेर्वलीयस्त्वात् यद्यप्यग्नीषोमीयप्रकरणेनाग्नीषोमो
देवतोक्ता तेन तथापि यत्तच्छब्दयोगि वाक्यं प्रकारणोत्कर्षेण सर्वपशुषु पशुदेवताकं पुरोडाशं विद
धाति मपिष्ठाना मेवं कुर्वतीति वत्तस्मात्सर्वपशुषु यद्दिवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इत्येकाद
शकपालोग्नीषोमीयः पशुदेवतायै कार्यः अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् वाशब्दः पक्षव्याव
र्तो सर्वत्र पशुपुरोडाशोग्नीषोमीयः कर्त्तव्यः कुतः विशेषोपदेशात् विशेषपरो हि यत्तच्छब्दावुप
दिष्टो याग्नीषोमीय प्रकृते पशौ देवता सा पशुपुरोडाशेपि देवता संबंधनीया तदत्र सएवः पुरोडाश

कर्पयागः कर्तव्य इति सर्वपश्वङ्गमतिदिश्य यादृशमग्नीषोमीयेऽङ्गं तेनैव रूपेण सर्वपश्वङ्गं भवतीत्या
३२ ग्नीषोमीय एव सर्वत्र पशुपुरोडाशः एवं च सत्येनं मेधेन समर्द्धयति मध्यत एवैनमेतेन मेधेन स
मर्द्धयतीति पशूपकारकत्वं खलं तत्र यागस्योपपन्नतरं भविष्यति संस्तपदिविशेषोपदेशः स्या
33 त्स्यादेवं नाविशेषोपदेशो वाक्येन प्रकरणस्य बाधादित्युक्तं नैष दोषो यदि विशेषान्तरनिष्ठं वा
क्यमभविष्यत्तर्ह्येव बाधिष्यत प्रकरणं विरोधे एतत्तु सामान्यप्रवृत्तं तु विशेषेणैकत्वमापन्नं विरो
धाभावान्न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते तस्मान्न प्रविष्टवाक्यसमानता तत्र हि पूर्वविशेषपरत्वेन स
तिप्रकृतस्य तस्याभावात्तस्यामेकवाक्यतायां बलात्कर्षणं वा पतति एवं प्राप्ते सिद्धान्तया पुन
रधीतेन व्याख्यायते अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ अग्नीषोमीय
इति यत्नतः कुत एतत् अविशेषोपदेशात् विशेषस्यापदेशाभावात् यदि विशेषोपादृशोऽभिम
तः स्यात्तत्स्थैव पुरोडाशमनुनिर्वपेदित्येव स्यात् एवं च यत्नग्रहणं अविशेषोपदेशायैव
तथा सति विशेषपरत्वाश्रयणे मन्त्रदेवतानां हि नानामानर्थक्यमेव स्यात्तस्मात्सर्वपशुपरत
याविशेषोपदेशत्वात्पूर्ववत्प्रकरणबाधेनोत्कर्षोऽस्ति वर्ज स्वस्वदेवस्य पशुपुरोडाशः कार्यः। ३२
अथवा पशुदेवताये पुरोडाशे एकादशकपालः यः कश्च न पशुदेवतायै पुरोडाशः स एकाद

शकपालः स्यात्। ऊनः चोदकेन प्राप्तेष्वपि कपालेषु पुनर्विधानं नन्वेतस्य वपापुरचरदिनेशः स्यादशपादे

र्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति अत्रस्याग्नीषोम विधानादेवैकद्यादिनैका।

दशकपाले षु प्राप्तेषु पुनरेकादशविधानं यत्राम्यसंख्यान्तरं प्राप्नोतित द्वाधनार्थं तेन सर्वत्रैका

दशकपालता अग्नीषोमीयो वाविशेषोपदेशात् एकादशकपालयुक्त उपदेशानुवादः सवि

शेषविधानार्थः कोऽसौ विशेष इति चेत् अणुदेवश्रूहविषामवसरज्ञापनं तस्मात्स यत्नान्तरा

त्वावान्न सर्वत्रैकादशकपालप्राप्त्यर्थत्वं अथवा पशुदेशतापि पुरोडाशः यः कश्चित्पशुपु

रोडाशः स पशुदेवतायै स्यात् यद्देवत्यः पशुर्भवति याद्देवत्यं पुरोडाशमनु षोमीयः स एव कार्यः

विशेषेणाउपदेशात् अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति तेनाग्नीषोमीयधर्मो यद्देवतासंस्कार

र्थ इति किं वातः अदृष्टार्थत्वे ग्नीषोमीय एव सर्वत्रैकश्च संस्कारत्वे प्रतिदेवतं प्रयोक्तव्यः डाशमि

ति गुणाद्देवताद्वितो सत्त्वे याग साधनत्वेनाग्नीषोमयोः प्रसयात् अपूर्वार्थकर्म प्रसयो भवति

नैतत् अग्नीषोमो पशुदेवताभूमौ प्रसभिज्ञायते अपि व विधिवाक्यात् पि देवतैकमवसी।

यते यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडाशमिति नत्वेवं सौत्रामण्यामुत्कर्षः प्राप्नुयात् कथं आ

श्विनसारस्वतैन्द्राम्य श्रूत्विधायो यते येतानि हवींषि निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टक

पालं वा पुरोडाशमित्यादिना वाहरणेद्वावपि तथा महाप्तौत्रामणामपि पशुपुरोडाशान्निर्वपसैं
३४ द्रं सावित्रं वारुणं दशकपालमिति पशुदेवतासंस्कारत्वेहितद्देवतायोगात्तावान्त्रकृतसंबंधा
34 भावेतद्देवत्येकर्म्मणि पात्कर्षः प्रसज्येत तथा वाक्यशेषात्स्वातंत्र्यमवसीयते सविनप्रभूतरणैवैत
द्भिषज्यति तथारण्यपि तातेनैवैतद्भिषज्यति तथो वै तद्भिषज्यतीति च पशुवद्देव यथा पशो
नाभ्यामेवेनं भिषज्यति तथैवास्मै भेषजं करोतीत्यादि स संभवेद्देवं यदि श्रुत्यैव विरुद्धत्वं न प्रतीये
त एतद्देवा यथाकरणमभिप्रेत्योच्यते तदाह रन्यदेवत्याः पशवो भवंत्यन्यदेवत्याः पुरोडाशा विलो
मत्वे किमपते कथमेतत्सलोनलवतीति उच्यते एवं वेदुन्नरत्रापि दीपता दृष्टिः इंद्रियेणैवास्मा इंद्रियं
वीर्यं संदधातीन्द्रियेणेंद्रियं वीर्यमवरुंधे इति स्वातंत्र्येण फलसंबंधाभिधानं नैष दोषः अत्र हि का
मीतरं कर्त्तव्यं दर्शयता शब्देन तद्वगमितं देवतासंस्कारमनपेक्ष्य कार्यान्तरप्रयुक्तं देवतान्तरयोगप्रदा
शार्थमेतदपूर्वं कर्म विधीयत इति अत एव मध्यप्रवरणेन तदनुग्रहमाह मध्यतएनैः पुरोडाशैः
प्रवरति मध्यं वा एतेषां यो निरितितेन मूत्रकारेणोच्यते पशुपुरोडाशार्थे पुरोडाशान्निर्वपतीति अत
यद्देवत्यस्तद्देवत्यमिस्कत्स्त्रौ पशुदेवताप्रत्यभिज्ञानाद्वसंस्कारकर्म्मान्ते वाध्यवसीयते तथा च जैमि ३४
निरपि दशमाष्टौ पूर्वपक्षत्वेनापूर्वार्थतायुभयात्मसंस्कारकर्म्मतां सिद्धांतयति स्मा पशुणा वपीति चे

त् न तद्रूपनावचनात् लिंगदर्शनाद्वा गुणेण वा स्यात्कपालवद्गुण भूतविकार एव वा अपि वा शेषभूतत्वा
त्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकारदंशनानामर्थसंयोगादिना एवं वसस्तद् शप्राजापत्यादौ संस्कार्य देवतै
क्यादेक एव पशुपुरोडाशः स्यात् अत्र वयस्य पशुविशसनं श्रपणं वाचार्येण पशुपुरोडाशस्यागुणत्वे
तद्व्याघवेनावदानप्रसंगात् अनुष्ठानं नु श्रुतिक्रमेणैव वा श्रौतश्च क्रमः तस्माद्रूपप्राप्तवर्येतेन पुरो
डाशेन प्रचरति अथ पशुं विशास्ति त्रिः प्रख्यावयतादित्यादि तस्मात्पशुपुरोडाशानंतरं पशुविश
सनादिरश्लिष्टादानांते अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिष्येकत्वात् हविष्कृदाह्वानं प्रकृतावुभयार्थं अथ
हविष्कृतमुद्वादयतीति हविष्कृदाहारणार्थत्वेन दृष्टार्थस्या वा गुवै यज्ञस्य घज्ञमेवैतत्पुनरुपह्वयत
इत्यदृष्टो यज्ञसंस्कारः तद्यदेनामत्रवाच प्रस्फुद्वादयतीति प्रस्फुद्वादनं वादनप्रतियोगिकं सिद्धमिती ।
ति प्रस्फुद्वादनस्यार्थगभूतं तत्त्व प्रस्फुरादनमदृष्टार्थमिति साधयिष्यते अनाहननमपेषणे तीक्ष्णा
र्थत्वात्स्याद्वा धर्ममात्रत्वादित्यत्र तत्तश्च धर्ममात्रतयास्योपकारकं पशुनास्वकाले प्रयुज्यते तत्त्व प्र
युज्यमानं स्वकाधकमाह्वानमपि प्रयुक्ते तथावहननं पशुपुरोडाशप्रयुक्तं स्वोपकारकं प्रयुंक्ते इत्फलय
प्रयुक्त्यचेनोल्लयत्र कर्तव्यमित्येवं प्राप्त उच्यते अत्रैव पशुपुरोडाश एव हविष्कृदाह्वानं कार्यं दृष्टस्य
वश्यं स्वसिद्धो स्वोपकारकमाक्षिपति न त्वदृष्टमप्यविशिष्टं नैष दोषः अदृष्टस्यस्यन्नं प्रधानसंबंधा

त्वात्क्त्वोपकारकेणोपकृतं परिपूर्णं भवति तद्वोपकारकं व्यवधानेनाप्फलत्वन्नं तदपूर्वस्योपकरो।
३५ ति तत्तश्चाज्यैकत्वान्नन्मध्य उपकार्योपकारके व्यवधानत उत्पन्ने अपि संबध्येते तेन भाव्यह्वाद
35 नमपेक्ष्याहननं भाव्यमानं भवेत्सेवोद्वादनमिति दृष्टस्याभावत्स्मादत्रैव हविस्तदाह्वानं भवेत् अथ
वाइज्यासु एकेनांयेनो काले वस्थितं संभंक्ष्य तस्य ह्वादनोपकारेण अथवा अत्रैव हविस्तदाह्वान
मिज्यैकत्वात् आह्वानाहननयोरेककालत्वं श्रूयते स यत्रैव हविष्कृतमुद्वादयति तादेकक्कोइ
षदृषदुपले समाहंतीति तेनोह्वानाहननयोरित्वादात्रैवाहननं संप्राप्नोति अत्राह अत्र हविष्कृदा
ह्वानमेव भवति नाहननं तद्धि पशुना प्रयुक्तत्वात्पूर्वमेव कार्यं कुतः इज्यैकत्वं पश्चिज्यया सह प्रयोग
वाक्यैकत्वान्नस्यात्तद्धृदृष्टोपकारकं पश्चिज्यायापेक्ष्यमाणं प्रयोगवाक्येन पाश्चन्यत तश्च पशाव
प्याज्यविलयनादि वपापाकविलोकनादौ प्रयोजनत्वाद्धविष्कृदाह्वानं युज्यत इत्याहननतुल्यकाल
तां संपादनार्थं पशावत्र चाह्वानं कर्तव्यां कृतत्वाद्धृ पशावेवेति प्राप्त उच्यते अत्रैव पशुपुरोडाश
एवाह्वानं कार्यं कुतः इज्यैकत्वात् इज्यायामेकत्वादेकं ह्वीज्यायामाह्वानं प्रकृतौ तद्वावहननेद
ष्टोपकारकमिति तत्रैव युक्तं अवघन्त्वाह इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीति अवदानेगत्कत्वनुवा ३५
वनप्रैषं ब्रूयात् इंद्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीति अत्र द्रव्यानुकीर्तनेन वचनात् अवदानस्मह

णेन च सहभावः एष स्यामावदानावसर एवोपस्तीर्यावद्येत् चशब्दादवदानप्रधानसमानधर्मि
कत्वात् सहभावदवदानादवदाने सवनीयाद्दोनावदानसमकालत्वम् एषः उपस्तृणाति चावद्यति स्विष्टकृद्
त् प्रधानावदानावसर एवोपस्तीर्यावद्येत् चशब्दादवदानेप्रधानसमानधर्मितामाभूदिति स्वि
ष्टकृद्दुच्यते स्विष्टकृती वा स्विष्टकृद्दत् यथा स्विष्टकृत्कर्त्तृणं द्वीत्राकृदवदानं द्विरभिघारस्य तद्दु
पस्तत्य वदानं च चनान्न स्विष्टकृदर्थता ज्ञायते स्विष्टकृते हि जुह्वामवदानं तेन स्विष्टकृदर्थता ज्ञापनं
तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थमिति ततः प्राकृतं संताभ्यं गोपिलवति इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति एष प्रति इन्द्राग्निभ्या
मिस्य पलक्षसौ ऐन्द्राग्नो देवविहितत्वादिस्तकृत्वात् अत्रापि द्रव्योपलक्षणार्थं एषः वचनं हुत्वा समानीय
ग्नये महदायेडामवद्यति हुत्वा सुपस्तं समानीय सौविष्टकृतं अग्नये ददाति न त इडामवद्यति न वि
द्रमयुक्तं सा विष्टकृतमग्नये महदायेति न त्वस्मदीये द्रव्ये न्यस्य देवतात्वं घटते विशिष्टाविशिष्टयो॥
भिन्नत्वात्साधितमिदमाग्नेयाधिकरणे माहेन्द्रे वापि वा श्रुतिसंयोगादिति साहेन्द्राधिकरणे वतस्मा॥
दग्नये महदाये सप्रयुक्तं अत्रोच्यते सगुणं च्छानेगुणः सर्वविकिकारणकत्वात् विक्रियते स्वतन्त्रस्विष्टकृ
त् सगुणं निर्गुणरूपेणवद्धवाचानां यथा मित्रावरुणप्रैषे होता यक्षदग्निं पुरोडाशस्येति इत्वा सग्न
इति पुरोनुवाक्या अग्निः सुदीतिमिति याज्या एवं सर्वं वाद्धव्यं निर्गुणपरमेव न नुभवनु तन्त्र निर्गुण

परत्वं विधिव्यापारविषयत्वात् आध्वर्यवे तु तदभावाच्चोदकप्राप्तसंश्लिष्टरूपगुणकमेव भविष्यति
३६ नैतत् स्वगुणस्थाने ऽगुणोत्रापि विकारो भविष्यति। कुतः सर्वविकारएकत्वात्। सर्वत्र विकारो भ
36 वेत् यतः एकत्वादेवतायाः एकाहीयं देवतोद्दिश्यं तेष्वेष्वनुवाक्यायाज्ययाः एकत्वात् यागस्य। त
त्र चोदकप्राप्तो गुणः आनुमानिको निको निर्गुणोग्निव्रतस्य प्रत्यक्षशिष्टत्वेन प्रत्यक्षशिष्टस्य प्रा
बल्यात् तेनैव भवितव्यं। ऐष याज्यानुवाक्यासु देवताच एकैव यागसाधनभूतानुकीर्त्यते। सर्वमंत्रेषु
तत्रैकरूपमेवानुकीर्त्तनं युक्तमिति एकत्र प्रत्यक्षशिष्टत्वमेनानुमानिकबाधादन्यत्राप्यनुमानप्रतीतस्य गुण
स्य बाधो युक्तः एकत्वादेव। तस्माद्गुणत्वाग्निः स्यात्। अथवा सर्वो विकारोग्निमग्नेग्ने रिसाविस्तस्यैक
त्वादेवतैकत्वेन यागे निर्गुणकीर्त्तनमेव स्यात् ननु किमिदमुच्यते सर्वविकारस्य एकत्वमिति भिन्नत्वमे
व भविष्यति माहेंद्रवत् यथा माहेंद्रे माहेंद्रं गृह्णाति इति माहेंद्रस्य देवतात्वं प्रैषेनुकीर्त्तनाभावेपि या॥
ज्यायां केवलेंद्रत्वे न विकारः तथापि वा सोममिंद्रमंदत्वनु वायंते सुषावर्हर्यश्वादिः सोनुर्व्याहुभ्यां सुयतो
नार्वा इति तस्य तत्र विकारयोरेकत्वं तद्वदत्रापि सर्वेषां स्वासु यथाम्नातमत्रापि भविष्यति अतउत्तरमु
च्यते यथाम्नातं वा वविभेदात् आम्नातानतिक्रमेणाम्व स्वशास्त्रा विहितविशिष्टं रूपं देवतयाः कीर्त्त ३६
ने भवेत् वविभेदात् यदि च वचनत्वेहो विधानभेदः स्यात् माहेंद्रवत् यथा माहेंद्रेमन्यत्र श्रुत्सामहत्व

विशिष्टदेवताविधानं पुरोहविस्तद्गुणकदेवताप्रत्ययोग्रहणमंत्रेपि तन्मंत्रविधिना तद्गुणविशि
ष्टं प्रत्यक्षशिष्टं तद्विधाज्याविविनानिर्गुणेन्द्रविधानं याज्यायामनुकीर्तने एवमुभयमपि प्रत्यक्षशि
ष्टत्वात्तद्वचनानुरोधेनाश्रीयते तद्द्वन्द्वापि पयोरुभयत्र वचविभेदो भविष्यत्विधायकेवचने मेदः
स्यात् विधायकमेव निर्गुणं सगुणं वावधारयेदनुकीर्तनाय तर्हि माहेन्द्रवत् यथाम्नानमप्यभविष्य
त् तन्तुन तथायेन वचनं प्रैषयाज्यानुवाक्याम्वेवमन्त्रानुमितं तेन प्रत्यक्षतः प्रतीते प्रतीतस्यैव
स्वरूपस्यैकत्वेन सर्वत्र तन्त्रावादगुणएव सगुणस्स्थाने स्विष्टकृत्स्यात् पुंक्लिलेशं समाश्रित्य सूचितः
पिनभूतिना पक्षः प्रकाशितो स्माभिर्गर्गपक्षस्य सोदरः अपि च द्रव्यते याज्यापुरोनुवाक्यनिविष्टदे
वतापदानुरोधेन शेषकर्मणि देवतायागुणयोगस्तद्योगश्चात्र यथा विश्वादेवे पर्वणि सवितवतगु
णयोगेनुरूपत्वं तदर्थयोगेनाभिधायया ज्यापुरोनुवाक्ययोस्तद्गुणयुक्तमरुतो देवतत्वेनाभावात्तु।
स्यादेवतात्वेन यागे परिग्रहाभावएवोक्तः श्रुतौ तथा हि तं वै प्रवतवोऽन्यइति कुर्यात्स्वयँ हितरणं तंभा
गमकुर्वतो नोपवतवोऽन्यो याज्यानुवाक्येन विंदंति स्तनु खलु मारुत एव स्यादिति सर्वविकारस्यैकत्वमु
पोद्बलितमेवतेन तस्मात्त्रयममूत्रमेव सिद्धान्तोपक्रमं इदानीमाख्यातरामिप्रायेणार्थः प्रकाश्यते
सगुणस्थाने गुणः सर्वविकारएकत्वान्त्वाग्नेयप्रदानं कार्यमिसफलं तर्तिंगुणिनागुणवानुच्यते

उक्तगुणिमात्रमेवगुणसहितं संकीर्त्यते तत्र चोदकानुग्रहाय गुणिना गुणो लक्ष्यत इति भाष्यक्र
३७ ह सगुणस्थाने गुणः सर्वविकारएकत्वात् सगुणस्याग्नेः स्विष्टकृतः स्थाने गुणोग्निमात्रे वि
37 धीयते देवतान्तरं न गुणवती लक्ष्यते तेनाग्निरेव यष्टव्यः कृत एतत् सर्वस्मिन्विकारत्वाद्धव्यपरि
पठितेएकत्वं निर्गुणाभिधायकत्वं दृश्यते उदाहृतं वत तस्मै यथाज्यानुवाक्यासु एवं चाधुर्यत्वमपि
यदि निर्गुणं क्रियते तर्हि सर्वमेकवाक्यतालाभेनानुरूपं स्यात् अन्यथा एकस्मिन्यागे एकदेवता
साध्ये क्वचित्तरवयवे न्याहूतास्या रूपं क्वचिदन्यादृक्षमिति वैरूप्यं स्यात् यथाम्नातं वा वविभेदात्
यथाम्नातं वा वविभेदात् यस्मां शाखायां येन प्रकारेणाम्नातं तच्छाखिभिस्तथा कर्त्तव्यं भिन्नानि हिव
वनान्येषां विधायकानि याज्यादिविधायकमन्यत् अन्यद्वैषादिविधायकं वचनैकसमधिगम्यं
वयथावचनं न भवति तस्मान्नागुण इति वाशब्दार्थः अस्मिन्व्याख्याने प्रैषविधानमुच्यते चोद
केन प्राप्यमाणत्वात् अथवा सगुणस्थाने गुणः सर्वविकारएकत्वात् सगुणस्थाने यो गुणः क्रिय
ते तद्युक्तं होत्रके तथाम्नानात् तत्र हि स्विष्टकृदग्निनाविकृतश्च तत्र विकृतस्याधुर्यत्वेपि विकृ
तएव सर्वविकारोस्यं कृतएतत् एकवाचा यागस्य एकोस्य यं स्विष्टकृद्यागो देवताविशिष्टः सावै ३७
कैव देवतेति यथाम्नातं वा वचिभेदात् न सर्वविकारः यथाम्नातमेव विक्रियते प्रैषयाज्यापुरो

तुवाक्यासु निर्गुणः सगुणश्चाध्वर्यवे कुतः वविभेदाद् वचनभेदात् अन्यस्मेषविधायकमन्यवपा
ज्यानुवाक्याविधायकं तत्र चगुणवचनं निषिद्धं न यागे तस्मात्तत्रैव गुणसंकीर्तनालावो नाध्वा
र्यवे अत्रापि वेदके न प्राप्यमाणत्वाद् वचनभेदाभावान्नदवष्टः अथवा सगुणस्थाने गुणः सर्ववि
कारणकत्वात् कस्मात्पुनरगन्ये निर्गुणायददाति सगुणकथनस्थाने गुणकथनं सर्वविका
रः सर्वस्य गुणगुणित्वसमुदायस्य विकारो ज्ञेयः होतायत्कुदग्निपुरोडाशस्य सायोगुणः सगुण
स्थाने आम्नातावेदितव्यः विधिशेषत्वात्तामससः सोनुमीयमानो गुणएवानुमीयते कुतः एक
त्वाद्देवतायायागे यथाम्नातं वा वेदविभेदात् यत्रैव चाम्नातम् सगुणमुपलक्षणं तत्रैव कर्तव्यं वाद्ध
यो कुतः वचनभेदात् लिङ्गानि स्युपलक्षणवचनानि अन्वयशास्त्र सगुणस्य यत्र प्रसक्षेणलो
पः श्राय्यते तत्र स्यात् अन्य मेवेकृतितः सगुणवचनं प्राप्यत प्रकृतेः संनिधानात् यथाम्नातं वा व
विभेदेत् अत्र वविभेदाद्धलुगयं यदि वविभेदो न स्यात् सर्वत्र सगुणत्वं निर्गुणत्वं च उपदेशत एव प्रा
प्तं स्यात् तत्स्याम्नातानुरोधेन मयरूपमनुष्ठानं स्यात् तु वचनं नाभिन्नं तस्माद्यथादेवोपदेशकं प्रबलं प्र
त्यक्षशिष्टत्वात्तदनुरोधेनैवा गुणः सर्वत्रोपलक्षणीयः इडामवद्यत्स्क्रियान्तस्य समानार्थत्वा
त् इडामवद्यतीति पूर्वशेषः तद्ग्रहणं च तन्तुल्यसर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं इडाप्राशित्रवनुष्ठीकरणादी

तामवघतिं कुर्वीत् कुतः तुल्यरूपत्वात् तुल्यं हि स्वरूपं भूतोपयोगिद्रव्यसंस्कारकत्वं तेनेडामवघ
३८ तीतीडोपकारस्योपकारं करोति कुतः निर्वृत्तोपि यागस्तावदनिष्पन्नसमो यावन्न साधनद्रव्य
पूर्वोक्तैः संस्कारैः स्वकार्ये स्यादनशक्तिप्रयुक्तं न क्रियते साधनांशक्तिः कार्यांशे निजानाशे स्व
38 संस्कारेणातिशययोगिनी क्रियते तेन पशुपुरोडाशयागः स्वसाधनादुत्पन्नस्तद्देव स्वकार्यं क
रोति यदा स्वसाधनं यथाश्रुतं संपन्नं भवति तस्माद् शेषः शेषसंस्कार इडाग्रहणेन गृह्यते ए
वं तर्हि अदृष्टसंस्कारोपि यागेनैवापेक्षते तेन तदभावेपि नैरुत्सुक्यं यागस्यस्यान्न तत्तदपिक
र्तव्यमिस्सन उच्यते अक्रियाम्नमस्य अम्यस्येत्येवं जातीयकादस्यस्यादृष्टार्थस्याम्यत्वाधानप्र
णीतादेरप्रतिपत्तिरूपस्य संस्कारस्य केवलादृष्टार्थस्याघारप्रयाजाज्यलागादेरकरणं कुत एत
त् समानार्थत्वात् अदृष्टोपकारकाणां यो यं प्रधानस्यादृष्टउपकार अपूर्वीतदुत्पन्नमप्यं स्येव
यवे प्रधानेन संवद्धनिर्वृत्तोपकारं भवतीति तेनयदापश्वर्थमनुष्ठितं तदा संपन्ने पशौ रंस्यपदा
र्थनिर्वृत्तिं यावत्स्थितं प्रदीपवत्सन्निहितस्यनिकस्याप्यपकार्यस्योपकारोतिसमानोर्थः साध्यं।
उभयप्रधानं प्रत्यंगजातस्य यतः यद्यनेकमपि प्रत्येकोपकारं युक्तमुपकारश्चैकोप्यनेकमा ३८
पकोयस्यतत्सोकृदपिकृतं यावद्याप्तस्य उपकरोति तस्मात्स्रुतं प्रत्यांतर्गतत्वेन पश्वंगो दृष्टो

र्व्याप्तस्य पशुपुरोडाशयागस्य साङ्गोपकारस्याङ्गोपकारान्तरानपेक्षिणोऽदृष्टोपकारस्याक्षि।
या एवं तर्हि समानाङ्गतायां न द्रव्यत्वेदेगुणयोगादिति वाशङ्कृतिस्यायेन एकं प्रदानं पशुया
गेन स्यात् देवतायाऐक्यादित्याशंक्याह न चोदनाभेदात् नन्विष्टकृद्वत्प्राजापत्ययागवद्वाव
दानप्रदानानां नानाभावः कुतः चोदनाभेदात् भिन्नेत्यत्र चोदने पशुमालभते तद्देवत्यं पशुपुरोडा
शमनुनिर्वपतीति यद्यपि शब्दान्तरविधतेन तथापि सर्वेषां यजत्यर्थत्वान्न तथात्वमेवमप्यभ्या
सेन भिन्ने कर्मणां समिधो यजतीतिवत् तस्मान्न तन्त्रेणानुष्ठानं न चैवमपि संख्याभिन्नानां
समिदादियागानां सहप्रदानमविरुद्धं दृश्यते तद्वद्धि हाप्यभ्यासभिन्नानां भविष्यतीति नैतदेवं कु
तः कालगुणभेदाद्वा तत्र पशुपुरोडाशयागयोः कालो भिन्न अग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य
वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तद्देवत्यं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपा
ति वपाप्रचारणादनन्तरं पुरोडाशयागस्तदनुपश्ववदानसंस्कृतिविधानात्पशुयागस्यानन्तरकाल
ता गुणभेदश्च ओषधद्रव्यगुणकः पुरोडाशयागः हृदयादिपश्वङ्गगुणकः पशुयाग इति न च
प्राजापत्येष्वीदृशं कालैक्याद्द्रव्यगुणैक्याच्च ननु स्विष्टकृति द्रव्यभेदेऽप्यस्यैकप्रदानत्वं समुला
दृष्टं केचिद्द्रव्यभेदेन भेदकत्वं नाप्यवादीति सर्वमनवद्यं यद्वापि न भूत्सावार्यौक्तं स्विष्टकृदिडमपि

तर्हि न कर्त्तव्यं यथा गन्धद्रव्या धानादि न क्रियेत न चोदनाभेदात् स्विष्टकृदिडे वा हने हि भिद्यते द्रव्या
३९ धारे हृद्यात्स्विष्टकृत्तावितितथा पुरोडाशयामेवोपहूतायामिति लिंगं चैतत्स्यापकमिदं कालगुण
भेदाद्विभिद्यते स्विष्टकृदिडे अस्य कालः पाशुकः स्विष्टकृदस्य कालः पशुपुरोडाशस्य तथा
39 गुणलेशोपि सगुणो निर्गुणश्च तादृत इति ज्ञापकमिव ख्यानं अन्येषामपि अंगानां कालगुण
भेदेन भेदेनानुष्ठानं स्यात् तत्र श्वानुयाजानां चोदकानुग्रहाय पशुप्रचारात् प्रागनुष्ठानं प्राप्नो
ति पश्चिष्टोत्तरकालं पश्वनुयाजानां आज्येन पुरोडाशानुयाजानां पृषदाज्येन पश्वनुयाजानी
ते न कालगुणभेदोत्रार्थविशिष्ट इति एवं जानीयकस्य सर्वस्याप्यनुष्ठानं भेदो नैव प्राप्नोतीति
पृथेवाशंकोत्तरत्वेन व्याख्या यदपि कर्केणाख्यातं पक्षद्वमु पन्यस्तमाचार्येण तत्राभ्यर्हित
पक्षपरिग्रहो न्याय्य इत्यभ्यर्हितं पक्षमंगानानुष्ठानं साधयित्वा तत्परिग्रहः साधितोननुप
क्षपरिस्पक इतितद्विरुद्धं यदपि पक्षद्वयोपन्यासोभिमतः स्यात्तर्हि न वा चोदनालेशादिन्यक्तं
स्यात् नुनन्यवानिषेधमात्रे हि श्रक्रियान्यस्याभ्यस्येव बाध स्यात् उक्तं स्वामिपुत्रेर्नमोस्येष स्वा ३९
मा वोपपक्षसंबंधिनो भवंबोधयंतीति तेन वरं भर्तृयज्ञव्याख्यानं यच्चोदनाभेदात्कथं लगुणले
शाच्च पशुपुरोडाशस्य भिन्नं तत्त्वं सिद्धातितं यद्वहि न वोदनालेशात् वैश्वदेवेन प्रजाकामं यजा।

जयेदितितन्त्रतंत्सत्वे कुंभवत्सेवयत्रचभेदोवैश्वदेवेनयजेतपौर्णमासेनयजेततन्त्रस्यहा
एवतंत्रभेदस्तथाकालोऽप्रोऽसमानतंत्रता यथादर्शयागस्यपौर्णमासयागस्यवातत्रापिका
लत्वेदत्रयस्यभिन्नतंत्रतातथागुणत्वेद्वालावेपिसमानतंत्रतायथावैश्वानरस्याशीत्यधिक
शतस्याश्वस्यप्राजापत्यस्यागानोवातथागुणभेदापितंत्राभेदोयथाग्नीषोमीयपौर्णो
केपिकथाममनुरूपाकपोः सर्वमिदमत्रापिभिन्नंतंत्रंवदर्शितंवमययमव्याख्यानेसर्वमेन
दृष्यधिकारणान्तरविरुद्धं येनसपशुचातुर्मास्यपुपशुतंत्रतेवोक्ताप्राचतंत्रेकेसिद्धं चातुर्मा
स्यतंत्रतापशुतंत्रताशंसयेविवारयितुंयुज्यतेतेनानेनानाधिकरणेनसमानतंत्रतांसिद्धामा
न्निसपशुपशुयपशुतंत्रप्राधान्यादितिपशुतंत्रतासाधितानचत्रापिचातुर्मास्यतंत्रेणपशोःस
मानतंत्रताविचारेणपशुपुरोडाशतंत्रेणसंभ्याचातुर्मास्यानामनुनिर्वापवचनेनपशुपुरोडा
शतंत्रेणसमानतंत्रत्वांतेनयः पशुपुरोडाशस्यांगकलापः सएवचातुर्मास्यानामपीतितन्त्रस्या
मानतंत्रत्वेपशुपुरोडाशस्यापिशुतरांसांगकलापः सएवचातुर्मास्यानामपीतितत्समानतंत्र
त्वेपशुपुरोडाशस्यापिसुतरांसमानतंत्रतायांसिद्धायांयपशुतंत्रत्वंसाधयितुंशक्यमितिनलर्न
पश्नव्याख्यामेनेपिसूत्रकारणेभिमतंतस्यादस्यव्याख्यानरीत्याशंकोत्तरमेवैतेषांसूत्राणांपुक्तत

रायोजनाएवंवपशुनास्ति ष्यवोदकहार नखलुयदनुगृहीतंप्राकृतंत्वंगंपुरोडाशेनकांक्षितं अत्र

४० 40 मात्तत्रकार्यस्यात्राम्नानार्थतयाबुधैः यच्चसवविधादौनुन्नतादिबाधितंगिरा अपेक्षतेपुरोडा

शस्त्वोदकान्नक्रियाभवेत् अर्थस्यासाधितात्वेनसाकांक्षत्वंसजेन्नुसवनीयेषु यंन्यायःस

वनेसवनेप्रतिसमाप्तिः कर्म्मणोयस्मात्प्रसंगाभावतोमिथः आज्यभागकृतिश्चात्रपशुप्रो

मनिषेधतः निवृत्तिर्नप्रसंगास्यान्तेनानुष्ठानमेदता पशुदक्षिणाधेनुर्वरोवामार्जितेपशु

रवपुमान्पशोर्दक्षिणास्यात् धेनुर्वानवप्रसूतावरोवाखचपरिगृहीतमभिमतंद्रव्यंतद्वा

संनिधेः पशुपुरोडाशेडामार्जनांते श्रूयतोचेतेन्नस्मात्पशुपुरोडाशेडायामेवोपहूतायांदक्षिणा

नयेदितियेनुसमाश्रित्यसेमा श्रुतिमीजेनात्माकृदक्षिणादानमिच्छंतितैर्भक्षोपीडायांदक्षिणा

नंतरंवक्तव्यो यथाश्रुतपरिग्रहार्थंपुरोडाशेडायामेवोपहूतायामिति अथोपहूतायामितिभ

क्षितायामित्यर्थोलक्षणयागृह्यते येनोच्यतेऐंद्रंवैमाध्यंदिनंसवनंमाध्यंदिनेवैसवने

दक्षिणानीयंतइतिसाध्यंदिनसंस्तवसदृर्मेतयालक्ष्यानंतरंयमवगमयतियेनेडांलक्षयित्वा ४०

शालाद्वार्येदाक्षिणहोमइत्युच्यतेएवंनर्हितदृष्टेपप्रतियत्कृत्तरकालंमाप्रोतितन्माभूदि

तिमार्जितइतिवचनंतस्मादुपहूतायामितीडाकर्म्मनिर्वर्त्तितिमार्जनोत्तरमुच्यते शमितार

शास्तीति त्रिः प्रत्याश्रावयपत्नात्रिः प्रख्यातस्य हृदयमुत्तमं कुरुतात् पत्न्याः पश्चाद्छृतं ४ हविः शमितारिता

रितिप्रश्नतमित्येव भूतान् प्रश्नं भगवो न प्रश्नं ४ हीति उक्तं प्राक्प्रश्नकस्यानुरोधेन दक्षिणादानां ते पशूवि

स्रंसनादि कार्यं पत्न्यामव्यार्येणाशु उक्तं तस्य अवदानं कथन प्रसंगात् तेन दक्षिणादानां ते पशुविस्रंस

नाद्यधिश्रयणं तं कृत्वा शमितारं शास्त्र अध्वर्युस्त्रिः प्रत्याश्रावयतादित्यादिना पत्न्याः पश्चाद्दिग्भ्य पर मनु

शासनं स प्रातः सवन आश्विन आग्नेयीयस्य वनात्कथमाण उपशेत इति शुन्या माध्यन्दिने सवने श्र

पणयोगः पसो वर्त्तमानया निर्दिष्टस्तेन त्रिः प्रत्याश्रावनं माध्यन्दिने निर्वर्त्तते नेन तदुत्तरकालाभाविह

दयस्योत्तमकरणमपि प्राप्तकालत्वेन निर्वर्त्तते नेन तदर्थं पत्न्यैषेण शमिनुरनुशासनं तत्त्वतः प्रा

कार्यं सोमे ते नु प्रातः सवन एव कृतमस्त्वा वाक विग्नहा स्माकृ ततश्च शमित्रनुशासनप्रभृतीनि य

त्तसामर्थ्यात् पत्न्याः पश्चादित्येव अर्थं स्याकृतवान् अत्र हृदयमुत्तममभित्येनेक पशुषु यथार्थ मूहो हृ

दये हृदयानीति एवं तर्हि त्रिः प्रख्यातानामित्यपि भाव्यं नव हविरभिधानात् उत्तरत्र प्रश्नं तं हविरि

तिनिर्दिष्टत्वात् त्रिः प्रख्याते हृदयं प्रवृद्धोत्तमकरोति इह निष्कर्षइस्तस्येत तत् हृदयं निष्कृष्य उत्तमस

वदानानां करोतीति त्रिः प्रख्याते हविषो वसोदके पाकलां डाहृद्धिरुक्कलितो भूलं भूमेरस्पत्र निदधा

ति जुह्वाः पश्चात् स्मादापोपनिष्क्रम्य पृच्छति शृतं ४ हविः शमितारिति त्रिरभिक्रामं जुह्वाः पश्चा

अस्यै कादेशं गृहीत्वा तीर्थेन बर्हिर्गन्धाशमितारं एकश्निष्पन्नं हविः शमितारितित्रिः एकस्तमि
४१ क्रम्याभिक्रम्य प्रोक्त तद्देवानामिस्याहोयाऽः श्रावाप्रोक्ते प्रतिवचने एवं तमिति शमित्रा तद्देवाना
मित्यर्पा श्रद्धयर्युर्ब्रूयात् प्रोक्ते प्रतिवचनं इत्युक्ते मश्रानंतरं प्रतिवचनस्य नियतत्वाच्छ्रिरस्य
दपि सर्वेवाच्यं संतेमनइति हृदयमभिघार्य सर्वं अघोके सर्वे हृदयमित्सन्वयं कुर्वतो हृदय
स्यैव सर्वस्य एषद्राज्येनाभिघारणं त्सर्वावदानानांसंस्कारमिनिर्वर्त्ते रभिघारणांतरं न कुर्वी
तितथा च श्रुतिरात्मन्नेवैतन्मेनसि प्राणं दधातितथैतज्जीवमेव देवाजाऽः हविर्भवत्यस्यैतम
स्यानामितिप्राणः एषद्राज्यमिति व कर्कस्वन्वयप्राप्तमाज्येनाभिघारणं योजयति साकांक्ष
त्वात्तु हि सर्वशब्दे हृदयविशेषणत्वेनार्थवान्स्यात् हृदयस्य लघुत्वाद्गृहीतएषद्राज्येन सर्वस्यै
वाभिघारणं दवाक्यत्वात् अपि च सहृदयमेवाग्नेभिघारयतीत्यग्नेः शब्दादनग्नमथ्यभिघारण
मस्तीति गम्यते तेन सर्वमिति तिस्रतंत्रं विवक्षितं तत्त्वाध्याहारमपेक्षत इति चोदकप्राप्तमाज्य
साधकमंत्रसंबद्धं तदभिधायकेन शब्देन निराकांक्षता एतदपि न युक्तं एषद्राज्यस्य विनियो
गानभिधानात् यदि एषद्राज्यं सर्वे विनियुक्तं स्यात्स्यात्तर्हि द्रव्यांतराकांक्षायां चोदकप्राप्तिला। ४१
स्याज्यस्य संबंधः अत्रैतावन्मात्रमेवावगम्यते हृदयमभिघार्य सर्वं पशुमभिघारयतीति तेन

एषदाज्येनैवमेदसाभिघारणमुच्यते प्रथमं हृदयस्य पश्चात्सर्वपश्वङ्गानां अतएव श्रुतिः
सहृदयमेवाग्रेभिघारयतीति हृदयस्य प्राधान्यमात्रमेवाहृदयं तु हृदयाभिघारणमात्रेणाशे
षस्य पशोः प्राणदानवचनेनादेतच्छ्रुतेन शक्यताभिधायिना हृदयमेव हविरुक्तमिति प्रतीय
ते अथवा हृदयमुवेय श्रुतिरिति वक्तव्यं प्रापरं वा तस्मात्पृषदाज्येनैव पुनः सर्वपशोरभिघारणं
अपि च मंत्रेण हृदयस्योक्तेः सर्वस्य वा प्यमंत्रतः अन्यत्वाधानवद्वदाः सर्वमिस्कव्यते पुनः
अवदानोत्तरमिष्ठिसाकृते तदभिघारणं नांतरीयकसिद्धं सद्वेदकादुर्च्यते पृथक् अभिघार्यश्रु
तेः कार्यमुद्वास०नं श्रुतेः पुनः तच्छिद्रं पृषदाज्येनैवोभयत्राभिघारणं निराकांक्षत्वेन चोदकाना
क्षेपात् पश्वश्रीवपावद्धृत्वा वेधां प्लक्षशाखास्ववयति पश्ववदानानि शासं च वपावद्विधं तरणपृषा
ग्नीहत्वा वेधां सांदपित्वा प्लक्षशाखासु वयति वर्हिष्येवसादयित्वा वदेयं प्लक्षशाखासु दक्षिणतो
निधाय प्रतिप्रस्थाता वयति प्लक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवतीतानि प्रव्यवयतीति वचनात् उत्तरतः प्ल
त्वा मासादने सांनाय्यविकारत्वेन प्राग्देवच नादृक्षिणतो वर्हिषि प्लक्षशाखोपर्यवखंडनं प्रतिप्र
स्थाता करोति जुहूपभृतोरुपस्तरणीतेव साध्वोमहृवत्सांपात्राभ्यां च एतेषु पश्चाय यंउपस्तरणंवि
षेयं च शस्त्राशिन्त्रे मनोतायै हविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीत्यक्तेऽश्चोर वयति यथोक्तं द्विर्द्विः

मनोतामैषेदत्ते यथोक्तं हृदयादिद्विर्द्विरुपभृत्सौयम्तानि जुहूं जोहवानि सवीएपपि द्विर्द्विरे
४२ ववनात् अशेषेगुदत्तीयेगुदन्तीयेद्विरवघत्क्र भयत्रनावशेषयस्यवधिकं ततः वपावदिर
42 एयाजुहुपभृतोः पुरस्तादुपरिष्टाद्बहिरएपावधानं मनोतामैषं प्रतिप्रस्थातुरएहकर्क म्रदयु
क्तमिवमैषे सर्वावाध्वर्योरेवाधिकारात् नस्यक्रुष्टसंनिहिते निरुष्टम्ते नानियुक्तम्न्यत्समस्ता
मन्मस्त्रयोजयितुं समः नचमनोतासूक्तस्यावदानकर्मणोध्वर्युगामिभावोयेनावदाने धिक्र
तस्तस्मैषदाने प्यधिक्रियेत तस्मादध्वर्योरेवप्रैषेधिकारः रेडसीतिवसांगृहीत्वा द्विरभिघार्य
प्रयुतमितिपार्श्वेन संस्रजति वसाहोमहवन्यांरेडसीतिवसांगृहीत्वापात्रेणैवद्विरभिघार्य
स्रुवेणप्रयुतमिति वसाज्यपार्श्वेनमिश्रयति असिनावामिश्रयति शेषमिडापात्र्यामासिच्यक्रो
डमनस्थानि चप्रास्यति श्रोणिवर्जन्त्वत्राप्राशित्रावदानप्राकृतानुग्रहात्कार्यमन्यतोहीडाव
दानास्याङ्गप्राशित्रावदानं ततइडापात्र्यामासेचनादिताघनीगुदंति धायाहं द्वाग्निभ्यांछागस्य
हविषोनुब्रूहीतिजाघनीगुदमोः सुगुप्तोदेशेपदार्थतयास्थापनं तत्रसंमर्शनाभावप्रतिपत्त्यर्थं
संमर्शनं हि पशुशेषप्रतिपत्तिः सावानयोरयुक्ताकार्यार्थतयाशेषत्वाभावात्तस्मादसंमर्शनमन। ४२
याद्रिद्वाग्निभ्यांछागस्यहविः प्रेष्येतिप्रतिप्रस्थितमितिवप्रस्तुतेप्रैषविशेषप्रतिपत्त्यर्थप्रयोगः प्र

स्विष्टं प्रेष्येति सवनीयपशौ प्रयोगविशेषः अर्द्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपा
वान इति याज्याया अर्द्धर्चान्तरे वसाशेषं घृतपावान इति जुहोति तं चैकं दैवतं हुत्वा प्रदक्षि
णमावृत्त्य जुह्वां शेषद्रव्यस्योपभृत्याह वनस्पतयेऽनुब्रूहीति उपभृन्तं गृहीत्वा प्रदक्षिणमितो
नरव्यावृत्तेरभावार्थं गृहीत्वाह वनस्पतयेऽनुब्रूहीति आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति वनस्पति
स्विष्टकृद्विकार इति संकर्षः इदं पतेर्वा स्विष्टकृत्सामान्यं प्रैषे निगमकीर्तनं तेन हि तद्विकारत्वा
न्नोपांशुयाजधर्मित्वमध्यमस्वरत्वं च भवति हुत्वा समानीय सौविष्टकृतं वनस्पतये हुते उपभृ
तं जुह्वां समानीय सौविष्टकृतं यागं कुर्यात् अत्र यत् समानयनं कुर्वन्ननुवाचनं कारयेत् तानि समा
नयं मान आहेति वचनात् प्रत्यस्य सर्वा दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवत् प्रसेय यजति।
प्राणान् जुहोति प्राणान्मान सवात् वष्ठा वा दिशो व्याघारयेद्दिश इति प्रतिमंत्रं वाजिनवत् अयं तु
विशेषः सर्वं जुहोति न भक्षार्थमवशेषयति ऐन्द्रः प्राण इति पशुं संमृशति ऐन्द्रः प्राण इत्यनेन
मंत्रेण पशुमवशिष्टानि मांसानि संमृशति पशुशब्दोऽहि तद्रूपलक्षणार्थः अंगशो विकृत्य वा मुख्य
स्याप्रतिपत्तिरियं शेषं विषयत्वात् हि षष्ठ्यैव च विभागाशंकाश्रवणात् विभोग्या हि शेषस्यैवं संभ
वे तेन मुख्यप्रधानेन योगात् अतएव जाघनीगुदयोरपि न संमर्शनं पेन न योरपि कार्यान्तरेण योगो

द्विविमार्थामाशित्रेडापाश्च स्वामिकद्रव्यस्य यथाकथंचिद्ग्रहणे ये ःकैश्चनानुक्तविमार्थः श्रूय
४३ ते स्मरणु अथ यथासुरासंस्म शक्तिपद्म उपतिष्ठंतेते विमथिष्यंत इति शंकमानो यद्यपि विमार्थान्संके
तात्रैवसंमर्शेदिति तेनोपयुक्ता वशिष्ठंसंमर्शनीयां यत्नुमन्त्र यज्ञेनोक्तां संस्मर्शय होतव्यमिति
तत्र विमार्थश्रवणमसमंजसंस्यात अवदाय वेडां माक्षादानात् अथ वा प्राक्प्रदानात्कर्त
व्यं इडामवदाय विजाघनीगुदनिधो नो त्वं प्राक्प्रदानादुलयं प्राप्नोति तेन पश्चात्संमर्शनम
यवधानं ततः प्राक् इडामादधाति प्राकृतमवदानस्यर्थ व्यादवनस्यास्मिन्नवसरे पश्चोप्नोतित्त
दुपलक्ष्यते तेन माशित्रं पूर्वं भरेयं उपहूतायां वनिष्टुमग्नीधे ध्रुभ्रीः होत्रे प्रयच्छति यजमानं अ
वांतरेडां वा ध्रुभ्रीभवे तदानान्यावांतरेडादेयाक्तो मंत्रस्त्वग्णेपुरीततमध्यपीवेत्सीहंय जमाना मासि
न्नवसरे शास्त्रांतरात मार्जितेमेष्यति अग्नीद्रो पयजानं गाएनाहरेपप स्वरूपसांदत्र स्वत्र मुद्रास्या
पिसमथमाभयाग्निमग्नी संस्पृहोतिवे कृतमाकृतमेषयोरन्यवधानेनोपदेशादिडाम ह्योत्तरका
लं त्रहत्वा मुद्रा स्वामीस्तन श्वमार्ककर्त्तव्यं प्राकृतं पदार्थजातं वैकृतमेषात्मा करणीयं तेन मार्जनप
वित्रप्रतिपत्स्रुक्समासान् कृत्वा मेषादेयाः शामित्रादंगारएनाहस्त्रवेदिश्रोएयांन्निवपत्सन्नर ४३
स्यां अग्नीत्सेषक्रमेणोपयष्टा मार्थं आग्नीध्रीयाद्वा सोमेहोनयिष्यो सोमेविशेषः होतव्यमिष्यो।

निधानं शामित्राद्राग्नीध्रीयादाहृत्यांगारान् प्रतिप्रस्थातोपयजतिगुदं नतीयस्य प्रच्छेदमनुया
जेषुसमुद्दंगच्छेति प्रतिमंत्रं प्रतिवषट्कारं उपयजतीतिवचनात् यजतिधर्मोश्चनुरेवंतन्तवं
जुहुयाद्धोमः वचनात्स्वत्वीसंयाजवदपविश्यउपयपश्चहपसीदेतिप्रैषसामर्थ्यात् अनुयाजेषु
हूयमानेषुसमुद्दंगच्छेत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं प्रतिवषट्कारंगुदं नतीयस्य प्रच्छिद्य प्रच्छिद्यजुहो
ति स्वाहाकारंजुहोत्यपदेशेपिसुक्तामंधिवघजतित्वामेवपूर्वोक्तयुक्तेस्तदाएतदेकादशभावं
षट्कुर्वन्तीति वषट्कारसंबंधोपदेशात्त्वनुहस्येनोपयजतीति एतत्संतखवनाद्धोमोजुहुयादेकोमी
वक्ष्यतीतीकर्कः तदनुपपन्नंश्रुतेरसंभवात् यदिकविद्धासांतरेश्रुतिस्यात्स्यात्नहिसूत्रकारस्योप
पवंधनंनस्त्विवंविधान्विशेषणानज्ञातान्नोपतिवध्रीयात्सूत्रकारः नचमाप्यकारेणज्ञातंसूत्रकारे
तज्ज्ञातस्यात् तस्माद्यस्मस्तस्वदंपजतित्वंतदेवयुक्तमिति जुहुद्वेवहोमः हुत्वामनोमइतिमुखोप
स्पर्शनं सर्वहोमांतेमनोमइतिमुखमुपस्पृशेत् अनुयाजांतेष्वसंजुहोतिदिवंतेधूमइति अनु
याजांतेधएनूयाजांतेचतुर्थस्यहणादित्यक्तं अग्नीषोमीयपूयस्यातूवंध्यातत्स्रुचाधाराए
यापद्यानूनवंध्यनुयाजांतेहोमः स्वरुंजुहोतिदिवंतेधूमइत्येतावातेवसिद्धातिमत्तिवषट्कारं
हुत्वासनोमइत्यनुयाजांतएवविधानान्तरश्चयसुनरनुयाजांतग्रहणंतहाएनुयाजांतेपिय

थास्मात् दिवंवो धूमागच्छंतुस्वर्ज्योतीःपृथिवीं भस्मभिरापृणतेति विपरिणामात्तरवहुत्वे
४४ 44 चोदितार्थाभिधायित्वात् पशुदेवतावनस्पतिभ्यां सुम्मूहनं पशुदेवताग्रहणं वनस्पतिल
क्षणगुणविधानार्थं वनस्पतिर्हि वाक्ये मा सबाधेन विकारोयं देवतायाः मूहन इति स्यात्तन्मा
भूदिति देवताग्रहणं अथवा वनस्पतेः स्विष्टकृद्विकारत्वेन गुणत्वात्तस्मात्ते व्यूहनेव चनाहु
णस्य संकीर्त्तनं प्रधानसंकीर्त्तनस्योपकारायेति तेन प्रधानादेवताव्यूहनस्य गुणव्यूहनं गुण
भूतं संवं धयितुं पशुदेवताग्रहणं कृतं पशुदेवतासंकीर्त्तनस्य वनस्पतिसंकीर्त्तनं गुण इति ते
न पशुदेवताकीर्त्तने न व्यूहने जाते वनस्पतिविस्मृतावपि नाहति ननु पशुपुरोडाशदेवताया
वृत्त्यर्थं पशुदेवताग्रहणं भविष्यति तेन सौत्रामण्यां म्रह पशुपुरोडाशदेवतानां व्यूहनं न भवि
ष्यति सन्नं पशुनाव पुरोडाशेन चेति द्वाभ्यामनुग्रहवचनाद्वयोः प्रधानत्वमवसीयते पुरोडाश
धर्म्मवाच्च ग्रहणं तेन भवत्येव तयोर्व्यूहनं अथवा प्रधानदेवतात्वेनैव पशुदेवताव्यूहने मा
से पुनः पशुदेवताग्रहणं यदा पशोरेव देवता तदेव वनस्पतिव्यूहनं स्यान्नान्यद्व्यदेवते पशुदे
वते त्वाष्ट्रे तेन यूपैकादशिन्यामाज्यत्वाष्ट्रेन लवति वनस्पतिः जाघन्या पत्नीसंयाजनं अथ जा ४४
घन्या पत्नीः संयाजयंतीति वचनात् जाघन्या केवलायाः साधनत्वेन विधानात्तनाज्येन वनुरव

त्वात् जाघनीवद्धुत्वेव संदेहः किं प्रतिजाघनी चतुर्गृहणं सर्वाभ्यो वा प्रतिजाघनीमिति न तो
मा श्रुत्या सर्व जाघनीनां संबंधात् ननु न कृतत्वादिति प्रथम प्रयोगे एव कृतत्वादिस्मा शास्त्रमनपेक्ष
णाद्व्रीहियववद्वाधो भविष्यतीति नैतत् तत्र हि प्रमुख्याश्च प्रणोदनं नरा प्रत्याम्नातरुद्रस्या
पि परिग्रहो न भवति अत्र तु सर्वाभिः क्षिप्रमाणे पि जाघन्या कृतमेव एनं सर्वाभ्यश्चतुश्चतुर्ग
हणे पि चतुरवगृहीतं भवति यथा च्छिद्रकृति सर्वहविषां सकृत्सकृद्ग्रहणे प्येकमेवावदानं
द्विरभिघारश्चतुष्ट्वायोपादेय एव यथा वा सांनाय्ये उभयतो द्वि द्विर्ग्रहणे अथ वा सर्वाभ्यस्तावद्गृ
हीतव्यं यावता सर्वेषां चतुरवदानं परिमितं भवति यथा व्रीहियवयोस्तु प्रतिपत्त्यावान्नावश्यम
देयताद्ग्रुरुत्वव श्यप्रतिपादनीयत्वात् प्रतिपत्तंत्रविधानाद्वावश्यं पत्नीसंयाजेष्वांगभावश्चा
श्रयणीया अथ यावंतो यागाः पशुश्चैकेन निर्वर्तनात्तावतीभिर्जाघनीभिश्चतुरवत्ताभिर्भाव्यं तत्प
त्नीसंयाजा निर्वर्त्यमाना अंगतामनुरूपां प्राप्नुवंति तत्र युक्तं चतुरवत्तं सर्वाभ्य इति वेन्न एकतंत्र
तायां हि एकपत्नीसंयाना प्रयुक्तां तेन बल्पस्वल्पग्रहणेन चतुरवदानसंपादनमेव युक्तरूपं यच्चै
कैकावदानग्रहणं तत्र चतुरवधिकं कदाचित्स्यात्तदधिकं जाघनीतः संभवे वदानानिरेक एव सादि
ति निर्णीतपक्ष एव गरीयान् उक्तानां यादेवानां पत्नीभ्यो वयर्त्ति अंतर्भागा देवानां पत्नीभ्यो वदाना

निगृहीतत्वादिति इंद्राग्न्योरंतरत एव परिवृत्त्याग्निमेव गृहपतये परिवृत्तं एष विभागः देवानेव गृहप
४५ तये वदेयं अग्नीधे च तत एवावधेयम् आज्येन पूर्वं पूर्वे देवते आज्येनेज्येते कुतः जाघन्याः प
त्नीः संयाजयंतीति पत्नीयोगात् वृद्धानविशेषविधौ च उपरिष्टाद्देवानेव गृहपतये इति विशेष
45 विधानात् पूर्वयोरपत्नीत्वात् पत्नीसंयाजत्वाभावात् जाघनीसाधनतान्तस्मादाज्यसाधनत्वे
व चोदकप्राप्ता सर्वा वाजत्वमाविशेषात् वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ सर्वा व जाघन्या यष्टव्याः कुतः
अविशेषात् पत्नीसंयाजत्वं चत्वारः पत्नीसंयाजत्वस्य चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रोऽप
ति स्यादिति वचनं अपि पत्नीसंयाजत्वनिर्देशाविशेषात् तथा ते वै पत्नीः संयाजयिष्यतः प्रतिपरा
यंति च तन्नो देवताः यजतीत्यविशिष्टं सर्वेषां पत्नीसंयाजत्वं ननु द्वयमेव पत्नीसंयाजानामभिधेयं
सामान्यस्य विशेषेणोपसंहारात् यथा सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूहि सप्तदशैव मध्ये पशुमित्रविंदा
धीतेन सा सप्तदश्येनोपसंहारादेकवाक्यताएव मत्र पत्नीः संयाजयंतीत्यस्यांतरनो देवानां प
त्नीभ्य उपरिष्टाद्देवानेव गृहपतय इति सामान्यस्य विशेषेणोपसंहारात् द्वयोरेव पत्नीसंयाज।
त्वं भविष्यति सत्सं भवेदेवं यदि प्रदेशाविशेषविधानपरत्वं न स्यात् इति हि तस्मिंस्तद्विधे ४५
यं द्वयोरेव पत्नीसंयाजार्थं तस्यैवमनेकविधाने वाक्यभेदः तस्माद्वचनं अपि पत्नीसंयाज॥

त्वाविशेषान्नाघनीसाधनत्वं वर्हिर्हुत्वा योगच्छतिहृदयशूलमादाय वर्हिर्हुत्वा हृदयशूलंगृ
हीत्वा अधर्घीरयः सर्वर्त्विजा योगच्छेयुः अत्र कर्कोणखव्युसन्तिंप्रकाशिता अथहृदयशूले
नावभृथंयंतीसवभृथशृउपचारात्समुक्तमेनावभृथेनामतः सौमिकधर्म्मीप्राप्त्यायोगोन
भवतिनतत्सूत्रकारेणोवप्रकटितत्वादृतिरिच्यते येनायोगच्छतीत्युक्तंनावभृथंगच्छंतीतिआ
यश्रुतिमूलत्वंमूतत्स्यप्रदर्श्यते अवभृथशृंविरुद्धमुपचारतया प्रकल्प्यतर्हिसंवादेत्वनसूत्रं
नोपन्यप्रनीयं तस्मादकांडेयांडिसंकर्कस्यातस्मासूत्रेवभृथशृत्राभावाद्धर्म्मप्राप्तकनामालावा
दाशंकानुत्सत्त्यानत्सरिहरणमेवनयुज्यतेवहुषुशूलेषुसर्वाणपादायगतव्यंमतिपत्तित्वात्कर्म्म।
णः सर्वैरपेक्ष्यते आहवनीयंवोपस्थायन्ननादीनिचेत् अनोपायनप्रणीतादीनियस्मिनन्क्रियां
ततस्मिन्नहविर्यज्ञविधेयःशीआहवनीयोपस्थानानंतरंवायोगंच्छतिवोक्तकाले सववितेत्वप्रता
दीनामलावान् अनूवंधायामग्नीषोमीयशूलावभृथस्यापिसाधारणपाद्धर्हिर्हुत्वेवाययावसा
धारण्यंतथोत्तरसूत्रेवर्मेयिष्यामः अभ्यवेत्यशुल्कासंधौहृदयशूलमुपगूहतियुगच्छनमभिशो
वयोस्माद्वेष्टियंचवयंद्विष्मोमायोमौषधीरितिच अभ्यवेत्योदकमध्येगत्वाशुष्कार्द्रयोःसं
धौभूमौप्रवेशयतिशूलंशुगसीत्सादिनामापोमौषधीरितिप्रतीकोपात्तेनवाशूलानेकत्वेयथार्थं

विपरिणामः स्रुवः स्रुतमभिशोचतयोस्माद्दृष्टिषं चवयं द्विष्मः ग्लायन्नुदपात्रं निषिच्य पूर्वेणपू
४६ यं यथोक्तमुपगूहति ग्लायन्नालस्यपुक्तः पूर्वेणपूयंगर्त्ते उदपात्रं निनीय यथापूर्वमुक्तं स्रुक्का
46 ईसं धेस्रुगसीत्याद्दितयोपगूहेत् धाम्नो धाम्नः सुमित्रियान इत्युपस्पर्शंसयः आभ्यांमन्त्रा
भ्यामपामुपस्पर्शनं कुर्यात् मंत्रार्थसामर्थ्यात् ततो वरुणेनोमुंचेत्स्यपामेव प्रार्थनातास्रस
स्य एवतद्दर्थकरणत्वं इति एवं वलिंगान्माजैनेत्यपामुपस्पर्शनमुक्तं तेन कर्कोक्तस्त्वनीषा उप
गूहनशेषोवा पूर्वाभिमंत्रणं वोत्तरेण धाम्नो धाम्न इत्युपगूहनमंत्रशेषः कार्योमापोमौषधीरि
त्यस्मादुत्तर उत्तरेण सुमित्रियान इति वाभिमंत्रणं वा उपस्पर्शनं उभयथा श्रुतिः त्रेधा वा
यद्वोपगूहनं पूर्वेणात्ताभिमंत्रणमुत्तरेण नसोमेनूवंध्यवर्जं सोमयप्रसुषेतत्तस्मात् अनूवं
ध्यावर्जयित्वा नानूवंध्यायां निषेधः प्रवर्त्तते अत्र हि सर्वेनाग्नीषोमीयस्यपशोः करोति नाग्नेय
स्य वशायाएवानूवंध्यायैतं हि सर्वोनुयन्तः संतिष्ठत इति श्रुतिः नचात्र नञः प्रतिषेध्यताप्रा
प्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः स्यात्तत्र प्रकरणे नाग्नीषोमीयेष्वागमने न प्रतिषिध्यते श्रुत्या हीनामप्रा
प्तत्वाद्धविषयत्वात् तन्न हि वाक्येन प्रमीयमाणमर्थ्यस्य प्रकरणं तद्विरुद्धार्थप्रमापकं प्राप्तिप ४६
रं स्यात् तस्मात्प्राप्त्यभावान्न निषेधपरता नचविकल्पः तुल्यवलप्रमितं विकल्प्यते षोडशिग्रह

णाग्न्यहणवत् न च वाक्यप्रकरणे तुल्यबले यजनाभ्याकरणाकरणं अप्रतिपन्ने विकल्पे पत
एवमपि विकल्पाश्रयणो वाधालिङ्गितो दोषदुष्ट आश्रितः स्यात् ततो वरमनग्नीषोमीये अ
नाग्नेयकरणे नीति यर्युदासाश्रयणं तेनाग्नीषोमीयादिष्टदृष्टे सौमिके पशावनूवंधायां करणे
नीतिवाक्यार्थः स्यात् एवं च वशायां पत्नानूवंधायां इति निस्सारनुवादः वरुणप्रघासस्वस्त
मिद्राधानं यथेतमेस्माहवनीये समिद्राधानं देवानां समिदसीति पत्नी च गार्हपत्ये नूष्णीमिति
व्रतं विसृज्यापराग्नीनां पूर्वे वनुर्गृहीतं पूर्णाहुतिवत् व्रतविसर्गोपादानाग्यत्र तत्तत्रैवाहुतिः
विसर्गश्च ग्रहणपूर्वकालत्तनय त्रग्रहणं हविर्यज्ञविधेन त्रैवाहुतिः अपराग्नीनां पूर्वे मध्या
हवनीये चतुर्गृहीतं पूर्णाहुतिवद् रुद्रविसृष्टिविति नेयमग्नीषोमीयो हविहारेतः आहुतिहोमानं
तरं सत्त्वाहवनीयो विहारः प्रत्ये तथ्यः कथमिदमुच्यते उत्तरकर्म्मार्थमिति ब्रूमः उत्तरं हि कर्मोप
वर्गाधानमाहवनीये क्रियमाणमत्रैव स्यात् तत्र अंगाप्रधानार्थत्वे नाति प्रणीतस्य प्रयत्न॥
त्वात् पश्चांगं हायं तस्य च प्रणीतस्याध्यत्वमेव तस्मान्न तदर्थता एवं हि बलातिक्रान्ताग्निहोत्रा
र्थं भविष्यति तदपि न कालातिक्रमे हि निपतकाले स्वकाल एव कर्म्म मध्येपि करिष्यते नदुक्तं म
हन्ते नियतं दोषविशेषादिति ये पांत्वग्नीषोमीयप्रकृतित्वेनाग्न्यमिते संस्थापनं तेषाममप्यहेता

र्णीस्मवसरे विहितकालसंध्यायनेन दोषाभावात्कुतो दोषविशेषस्तेनापवृत्तेपशावग्निहोत्रहव
४७ नात्तदर्थमुत्तरवेद्यग्निर्माभूदिति स्वविहार इत्युच्यते अथ तत्र प्राप्तिरेव नाग्नेर्लौकिकत्वेना
47 पवृत्तकर्मत्वात् तत्र विधारकं हि तस्य स्वरूपस्याग्निहोत्रे तत्स्थेनैव हि तेन दुद्धरणं प्रयोज
यति तत्रचोद्यता एव संतीति प्रसंगात्तद्देवोद्धरणमात्मीयतया परिगृह्यता देवसाधनतयाप
रिगृह्णाति तस्मात्तेनैव प्राप्नोति तदपि न तेषामपि मध्य एवानुष्ठानं नियतकालं भविष्यति नि
यतकालानां दोषविशेषाभावेपि होमयात्रे स्यादेव तत्परिहारोप्यवश्यानुष्ठेयः अप्यास्तमितमा
त्र एवं समापनादग्निहोत्रकालस्य संभावात्तद्दोषसंभवः एवं तर्हि तदर्थतास्तु तत्त्वमार्थप्रणी
तस्य कथमन्यद्विधारकमात्मीयमवश्यं तन्हि विधारणेन समर्थ्यं यद्वि येन साध्यं तयात्तं वद्धं स्यात्स्वकी
यं साधनं स्वोसन्तयेव धारयेत् नहि तैलं म्बोस्मत्तयेम्लसिंडविधारकं दृष्टं तदपि नाप्रसंगात् एका
साधनसाध्यानि हि साध्यंतरसाधनाय प्रवृत्तेपि साधनेन प्रवृत्तव्यापारमध्यपतितं साध्यांतरम
पि साधयेदेव प्रदीपवत् तेन तदपि विधारकमेव तेन मा भूत्तदिति प्रणीतः इति स्वविहारेण इति अ
पि वनिम्नधारिणा प्येष एव विहारोग्निर्भविष्यति सूत्रविषयः अतिप्रणीतस्य पर्श्वेर्यत्वेन पव ४७
र्गे यवर्गस्याग्नेरपि न्याप्यत्वात् मध्याहवनीयस्यैव धारणं युक्तं अथ तं त्रांतेग्निहोत्रार्थं पुनरुद्

रणान्न तदर्थत्वान्न तत्र तत्समित्ते हि न हृद्धरणविधानं नाग्न्यमित्ते नैमित्तिकविधानात् तत्र यथाग्न्य
मनसमय आहवनीयस्य सम्भवात्तानुद्धृतत्वमिति निमित्ताभावः अनग्निहोत्रार्थाद्धृतेरेव
तद्धार्धिकात्वत्र यथान्यापि प्रसंगाद्धार्धिका भविष्यति नहि सर्वस्योद्धृतमागच्छतीति तस्माहवना
यं प्रविशतीति तस्माहवनीये निविशंत इति वचनात् प्रविष्टायावरदग्निहोत्रहोमं विधारका इति
न पुनरुद्धरणं न वपश्चार्थमध्याहवनीयेन क्रियते वचनाद्वेवमवमन्वेद मंत्रेरंगात्रेति वचनमत्रा
पत्तिसविहारेतर इतिनेन पूर्णाहुत्याहुतिवत्सश्चार्थमपि मध्याहवनीयेन विरुध्यते तस्मात्तदर्थम
प्यस्तु समारूढनिर्मथितेवा इयमाहुतिर्भवति मेधमएव यथोक्ताहं दधारसाञ्जसा चतुर्गृही
ताहुतीयथोक्ताई यथाशक्तितत्रोपच्छकुपारिति श्रुतेः अग्निं प्रणीय सदोहविर्द्धानाग्नीध्रहोत्र
धिष्ण्या यथोक्तं गृहीत्वाज्यान्याग्नीध्रप्रणयनमग्नीषोमीयदर्शनात् अग्नीषोमीयप्रकृतिकेषु
पशुबंधेषु अग्निप्रणयनोत्तरकाल यथोक्तं सदस्याद्यानि कृत्वा होत्रधिष्ण्याविधिकानि आज्या।
निगृहीत्वा आग्नीध्रप्रणयनं कार्यं कृतएव तत्र अग्नीषोमीयएतेषां कार्यदर्शनात् नयथासदस्सं
कार्यं तत्र दसिद्धितो होतावषट्करोति उतयज्ञस्तुवंति तत्सामिधेनीरन्वाह इति सामिधेन्यनुवचनं ह
विर्धाने आग्नीध्रीये प्रस्तावश्रावणहोत्रधिष्ण्ये च सा धिष्ण्यस्य पश्चाद्युपविश्ये कादृश्य प्रयाजान्

जनातिपश्वाद्दुश्चविंशत्यपाज्यानुष्ठानं अथवा होत्रन्धिष्ण्यादिन्नयोक्रमितिछेदः तत्रादिशब्देन
४८ 48 प्रशास्तृधिष्ण्यं कृत्वा अयोक्तं पाशुकं कर्मिकार्यं अग्नाज्यानि गृह्णीत्वे प्यवम: महागृस्ति छन्दंडेप
एकस्मेति त्वसेत्यनुवृत्त्य तत्राववृत्तानं आग्नीध्रप्रणयन सोमपयस्थोमायांगारा हरणं यद्यपि
सोम इत्युच्यते तथाप्यनेन सामान्यशब्देनाग्नीषोमीये पिविधानं अग्नीषोमीयस्य सोमावय
वत्वात् श्रुतोयावंत्यग्नीषोमीयोपकारकाणि तावंति सर्वाणि निरूढद्वावपि भवंति सर्वत्राग्नी
षोमीयधर्मातिदेशादग्नीषोमीयपशुष्विति न सोमार्थत्वात् ननु सेनानिपश्वंतरेषु कुतः सो
मशब्दप्रयोजनत्वात् सोमस्यस्थेनाप्युपकुर्वंतीति नाग्नीषोमीयस्योपकारकत्वं हि शेष
त्वेन संनिकर्षलक्षणं तदुक्तं शेषः परार्थत्वादिति नेनांगाभावान्न विकृति श्रुतेः सहान्वयइति
कथं सोमार्थत्वमिति चेत् तासो मोपक्रमे ऐतेषामुत्सन्निदर्शनादिति ब्रूमः कथमुत्से पुरुषोवैय
ज्ञइत्युपक्रम्य शिरएवास्य हविर्द्धानं उदरमेवास्य सदः बाहूएवास्याग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्च
तेहतेगंधर्वाः सोमोपक्रमं सर्वं सोमस्यैव प्रकरणित्वात्तन्निष्ठएवयज्ञशब्दो न पशुपरः प्रसंगाद्द ४८
र्शनं यद्वाग्नीषोमीयेउपकारदर्शनं तदग्नीषोमीयस्य सोमप्रधानसहत्वात् यथाकश्चिद्द्वाराजा
कस्यचिद्द्वारस्थो भोजनावसरे प्रसक्तस्तेन भोजमानस्तेद्वाजपानत्वारकैरुपचरितो नोपचारका।

स्तद्दीयाजायंते तद्वत्सोममध्ये प्रसक्तः पशुःसोमांगेरूपक्रियमाणोपि न तान्संगान्मात्मीया।
निकर्त्तुंप्रभवति अत एव सोमांगानि सोमसंनिधानात्स्वर्गे प्रसक्तान्रूपकर्त्तुंन पश्वंगतया
तेन प्रसंगाद्देवतत्वदर्शनं नाग्नीषोमीयानितानितिन कृतिगामीनि दर्विहोमाः पौर्णमासध
र्म्माजुहोत्यविशेषात् दर्विहोमेष्विष्टानीचिंतायावदुक्तास्ते भवंति उत धर्म्मवंतः धर्म्मयोगेपि
किंयस्यकस्यविहर्म्मा उत दार्शपौर्णमासिका इति किं तावत्प्राप्तं यावदुक्ता एव कुतः धर्मानि
रूपणात् अतिदेशतोपि यजतिषु धर्माः प्राप्यंते न तेयजनयोरूपातावादित्येवं प्राप्त उच्य
ते न यावदुक्ता किं तर्हि धर्म्मवंतः कुतः सामर्थ्यात् ननु द्रव्यदेवतायागे सामर्थ्यमुभ्रवत्संगा
त्सेपकं कोवाब्रूतेनेति अस्तात्रापि तत् अंवकेषु तावत्रौद्रैर्भवंति एककपालाभवंतिदेवताद
व्यसंबंधः रत्न रुद्रियं जुहोति गवेधुकासक्तूभिर्जुहोती सेवं तत्र तत्र द्रव्यं देवतासंबद्धं कर्त्तुमपे
क्षत एवेति कर्त्तव्यता ऽस्मा तु तर्हि पाकाविद्दिशेषहेतोरभावादिति उच्यते दर्शपूर्णमासधर्मा दर्वि
होमाःस्युः कुत एतत् जुहोत्यविशेषात् जुहोतेर्विशेषो नास्ति द्रव्यदेवतासागरूपायाय जतेरि
यमप्येवंरूपा यथा यजतिरेवंरूपा चोदना सामान्यात्सामर्थ्याच्च दर्शपूर्णमासधर्म्मग्राहिणीपूर्व
जुहोतिरपि कथं शब्दभेदेचोदना सामान्यमिति चेन् न अर्थाभेदात् यद्यपि शब्दान्यत्वं तथापि जुहो

स्यर्थस्य न विशेषो यजस्यर्थात् तस्माद्दर्शपूर्णमासधर्मैर्द्दर्विहोमाः अत्र च सूत्रे पौर्ण
४९ मासशब्दो दर्शलक्षणार्थः हृक्लायप्रसिद्धत्वसामान्यात्तान्नाप्य धर्मा एव भवंति तेन दर्शनीति दे
शीयत्रास्ति किंच जुहूदर्शनाद्याजहूसंपत्तिर्दर्विहोमेषु दृश्यते संपादनेन तत्स्वरूपापादनं त
49 त्रैवक्रियते यत्र तदौवित्यादपेक्षितं स्यात्तेन स्रुगादियत्नं प्रापयतेन दत्रौचित्यमिति गम्यते एव
दैवत दृष्टितं यत्र दर्शपूर्णमासधर्मयोगिता क्व तर्हि जुहूसंपत्ति दर्शनं मारुता अरुसेति
ब्रूमः तथा हि तद्दाहुः कथमस्यैते पुरोनुवाक्यवंतो याज्यवंतो वषट्कृतेस्रुवाहुता भवंतीति म
अपूर्वकं यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्या यथ यानि वर्णार्धुत्तमानि सा च
धुष्पदा त्रिष्टुब्याज्या रमेवकपुच्छलमयं दंडः स्वाहाकारो वषट्कार इति धर्मा तैर्यजति धर्मान् सि
द्धान् दर्शयन्ने तान्त्रपि यजति धर्मि एव इ स्वगम्यते नूर्णी दर्शपूर्णमासधर्मत्वेन समंत्रकं सर्व
तंत्रं प्राप्नोतीति तूर्णीमित्युक्तं अनर्थलुप्ताः न अर्थलुप्ताः न अर्थलुप्ताः दृष्टार्थोत्पत्त्याभावेतिगार्ह
पत्यां अपंसंस्कारादिकार्यमेकाग्नित्वेपि न कर्तव्यमेकाग्नीतोपनीयां अथवा पदर्थलुप्तं तत्त्र भव
ति उपसंहारि एकाग्नयः एकाग्निसाध्यमाहवनीयाग्निसाध्यं कर्म न भवति अथवात्र नर्थलुप्ता ४९
एकाग्नयः एकाग्नयो होमास्त एव भवंतो पर्यग्निलुप्यंते अप्रयाजाः एकाग्निसाध्याअपि ववनाग्नि

वृत्तिः अननुयाजाः अनुयाजानामप्यभावः सामिधेनीकाः सामिधेनीकाः सामिधेनीशब्दः का
ष्ठपरोप्यवयववृत्त्या तेननूनमितिवचनादेवोनिवृत्तिसिद्धा अत्र काष्ठानांनिवृत्तिरुच्यतेऽत्र
नएवसामिधेनीशब्दस्योभयत्रतुल्यत्वात् सामिधेनीनाममभिवृद्ध्यभिधानेकाष्ठानामप्यभिवृ
द्धिमतीत्यायुक्तातथोवृद्धिः अनिगदाः निगदानांमंत्ररूपत्वान्निषिद्धाएवतेनतत्साध्यःक्रिया
लक्ष्यंतेस्विष्टकृदाघारादीन्नकुर्यात् स्विष्टकृद्धिडादिनकार्यं प्रतिनिगद्यहोमाः देवतापदं प्रतिनि
गद्योवार्यहोमः कार्यः सर्वोपिमंत्रनिरस्त्यपवादः स्वाहाकारप्रदाना अतिदेशात्प्राप्तवषट्कार
स्यानयनादिनत्वात्तदर्थमुच्यतेदानं स्वाहाकारेणकर्तव्यं परतंत्रोपतयाजुहोतिमात्राः एवस
र्वंजुहोतिषुप्राप्तोविशेषउच्यते परस्यतंत्रकर्म्ममध्येया उत्पद्यतेतथावाजयेयेवाजस्येममि
तिपूर्णादर्विरित्यवमादिएवंजातीयकं सर्वंपरस्यतंत्रेप्रारब्धेप्रपरिसमाप्तेचोत्पन्नंततजुहो
तिमात्रंप्रधानहोममात्रंकर्तव्यं कुतः तंत्रिणोंगैरुपकृतत्वात् तदुक्तमक्रियान्यसमानार्थत्वा
दितिननुतर्हितेनैवगतार्थत्वात् अनारभ्यमिदं नेतिब्रूमः यजतिविषयत्वात्तस्या अपिचतत्रद्विय
जतितंत्रमध्यपातीयजतिर्विचारितस्तुल्यतंत्रः इहपुनर्यजतितंत्रान्तःपाती जुहोतिरतत्र मंत्रव
दमंत्रकयोर्भिन्नत्वोद्देशेनानुष्ठानार्थकायांतन्निवृत्त्यर्थमधिकरणांतरं कर्प्यंतर्हिनिवृत्तिःपशु

तंत्रंप्राधान्यादितिन्यायात् अस्येहियद्द्रार्थेप्रधानेनांगापूर्वीणांसंबंधइतिततःप्रागुत्पन्नानामं
५० 50 गैःप्रासंगिकउपकारोजन्यतइतिजुहोतिमात्रत्वांदेशभेदेकथमितिचेत् कोयंदेशभेदस्तं
त्रमध्येप्रागारंभात् यदाप्रागारंभात्तदामारुतीवषट्सिद्धतंत्रमध्यपुदारंभादूर्ध्वरकालेवचनाद्दे
शांतरेनुष्ठानंतदापावद्रुक्तानानत्वन्यत्रतान्यंगानिवेधादीनिकथंहविरासादनादातुपक
रिष्यंतिभविष्यतियत्रवेदिस्तत्रैवतेसंस्काराअथवायाज्याकृत्वोन्मादिनस्यबाधकंभविष्य
ति एवंवारुणेपितंत्रमध्येपातापावद्रुक्तानापाकयज्ञेष्ववत्तस्यात्सर्वहोमःअग्नीषोमीय
प्रकृतित्वेनशाखापशोर्विशेषइतउत्तरंभविष्यतिस्मार्तप्रसंगेनपाकयज्ञविषयमुच्यतेपा
कयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वाहोमोहुताशेषप्राशनमग्निहोत्रेनदृष्टपाकयज्ञस्येवेतिश्रुतेःपाकय
ज्ञाःस्मार्ताजुहोतयःतासुयरूक्तव्यवत्तंतत्सर्वंनहोतव्यं किंत्वेकदेशोविशेषणीयःसर्वहोमानं
तरंभक्षणीयःकुतएतत् अग्निहोत्रेहुतावशेषभक्षणंविधीयतेतदस्यपाकयज्ञस्येवेतित
दस्याग्निहोत्रस्यकर्मपाकयज्ञस्येवयथाहुतावशेषोभक्ष्यतेतेनहुतावशेषभक्षणंपाकयज्ञे
ष्वस्तीत्यवगम्यते अग्नीषोमीयासुपशुषुसवनीयानूर्ध्वंध्यानिस्त्वेवमग्नीषोमीयादूर्ध्वाःप्रवर्तंते ५०
पशुसाधनेवादनासामान्यात् अवीतरसौमिकपशुसामान्यादर्शनसप्यास्त्विवयथाप्रातःसवने

पुरोडाशेष्वाध्वर्यवं दिनेनेत्ते स्तृतीयसवने सवनीये अग्नीषोमीयपशुधर्म्मप्रचारं दर्शयति शाखानियोज
नं इदानीं स्मार्त्तपशुषु विशेषधर्म्मा नाहापशुधर्म्मप्रसंगात् यशोऽर्थं नियोजनं शाखायां कर्त्तव्यं
न यूपे गते वैवं प्रकाराः द्विविधाः शूलगवप्रकृतयो यथा शूलगवेन कल्प्या व्याख्याता इति तत्
त्रावसथ्याग्नेर्विहरणाद्दिक्षु घ्रेपशवोऽन्ये प्रकाराः देवतास्थावापी द्वियास्ते वयस्था वृषोत्सर्गेऽय
शुमध्ये केऽस्येति अन्ये चाष्टकादिष्वेकाग्निसाध्याः वितानविधानाद्युत्तरवेद्यासां तां यबार्थी
क्षिप्तं स्रुक्स्रुवप्राहोमहवन्यादि न दृश्यते भवति प्रस्तराभावः शाक्षित्रत्सु श्रपणाक्षिप्तः स्यात् शाखा
याः हलेखायसिद्धवद्दुपादानान्न पूपधर्म्मीः ननु हलेखायालोके प्रसिद्धत्वाद्भूतोपादानत्वं
युक्तं सत्सं लौकिकशब्दत्वेन शाखापि प्रसिद्धैवेत्यदोषः नियोजनसामर्थ्याद्यथा कथंचित्
खननं कर्त्तव्यं परिव्ययणाद्यावेशादनिवृत्तेः स्यात् तत्र यं क्रमः अरण्ये भूसंस्कारपूर्वमाव
सथ्यस्थापनं विहरणं त्रयाणां ब्रह्मोपवेशनोपवह्वासादनादिस्वयमेकाकिना सर्वं कार्यं तूष्णी
ब्रह्मादनान्तं प्रणयनमिध्मोत्तरवेदिसंस्कारमुपयमन्कुपनिवापान्ते प्रणीता म० दूपोः परिस्त
० परिस्तः पात्रासादनं० पवित्रच्छेदनं आज्यस्था० उदककुणम् अग्निः संमार्गकुशाः इध्मः बर्हिः पू
व कुशाः प्लक्षशाखा परिधयः पलाशशाखानि श्रुणरशना स्वरुः उपाकरणात्तृणं र द्विगुणा

रशनाउपयमनकुशाः समिधः आज्यं स्रुवः स्रुक्हृदयंशूलः वपाश्रपणी पांनेजनी वपा
५१ पात्री वरुणमाली तंडुलाः हृदयशूलं उखा उदकं हिरण्यशकलानि दक्षिणाद्रव्यं आंतर्द्धि
51 नकटः पवित्रकरणादि प्रोक्षणीनिधानांतं आज्यनिर्वापादि पर्यग्निकरणांतं खननादि स
मिद्बर्हिर्निधानांतं स्रुवशूलस्रुग्हृदयवपापात्रीसंमार्गः आज्योद्वास० प्रोक्षण्यपात्रनि
धानमुत्सवनं प्रोक्षण्याश्वावेक्षणं पृषदाज्ययोजनं इध्मावेदिबर्हिः प्रोक्षणं संस्तरणं यूनकु
शेराच्छादनं स्मरणं स्रुक्स्रुवणस्तारस्त० आहवनीयक० परिधिपरिधानं ईक्षणं असिस्रुग्हृदयपृष
दाज्यमच्छादनं आवटखननं मूलगवप्रकारः शाखायाः प्रोक्षणमंजनं शाखानिखननं
परिव्ययणं स्वर्वावगूहनं तृणदानं रुद्रायायाकरोमि अंतराश्रृंगबंधनं शाखायारुद्रायाजु
ष्टं पुनर्मि रुद्रायत्वाजुष्टं प्रोक्षामि मुखेधरुत्वा उपयमनादाना दिस शेषप्रोक्षणाभिः पर्यु
क्षणांतं प्रजापतये इंद्रायद्वितीयशेषं स्रुविकृत्वाजनं ललाटादिषु स्वरुशसादानं स्रुगाग्रे
पात्कालललाटांजनं स्वरुमवगुस्यामि दानं शमित्रे संस्काराः पर्यग्निकरणआज्यशाखाशामि
त्रामीनांतावत्प्राप्ति इतरथाव० पुनरादायोद्गामनतमप्रारंभ श्रुवपा० वेदिन्तणा शमित्रेऽग्नि ५१
निधानं पश्चात्तृणनिधानं पश्चात्तृणनिधानं तत्र संज्ञपनं आवृत्तासमाहासंज्ञप्ते देवेभ्यः

स्वाहा पंच च नूष्णीं नियोजनी सा० पत्न्यानयनं प्राणशोधनं स्रुवं च पश्वान्निषेकः उत्ता नासर्वं
माहवनीये श्रपणांतं अभिघारः स्योपहितमो० अग्नयेरुद्रायेसा दिग्नहणं मोक्षणमधिश्र
यणं गार्हपत्येयधिग्नि० कर्केनुश्यामित्रे पश्रुविस्नंसनं उद्वक्स्रक्षेपांतं लोहिनम्ब्रपनंतथा
भिघारो वपा चरुपशुपुवसाय यक्करणमभिघारश्चाप्यदाज्येनपशो हृदयपूर्वमुद्वासनं त्र
यासंमाप्रदानं वा हूपंपश्वाद् गेर्वेघामासाघपश्शांखांतरेणाहरणं शासवसयोश्चाप्रादनं सर्वे
षां आयारो स्रक्रुपस्तारहिरण्यशकलवपावधानहिरण्याभिघारणानि रुद्रायस्वाहावपाश्र
पणीप्रक्षेपः मार्जनं चात्वालेनुल्यवमागोर्दक्षिणा स्रुच्युपस्तारः हिरण्यावचरो० नचरोः सक्
द्ववदानं द्विर्द्विर्हृदयादिभ्यः हिरण्याव० अभिघारः स्ताम्यंगःप्रत्यवदानं स्रुगंतरेउप० वसाग्र
ह० द्विरभिघारः पार्श्वेनासिनावासंसर्गः अंतरिक्षायस्वाहेति अग्नयेहेम्यवदानहोमः पुनरपिउप
स्तारहिहिरण्यवर्चवदाने पश्चावदाने भोद्विर्द्विर्हिरण्याभिघारस्तताम्यगाघप्रक्रुवः रुद्रायशर्को
दिभ्यो होमः ईशानावदानीते सर्वावदानपक्षे स्तताम्यंगोनास्ति पंचपक्षेस्रुचाप्रपदाज्यंगृहीत्वा
वनस्पतयेस्वाहास्रुच्युपस्तारः हिरण्यावधानं चरोः सकृत् विपंचावदानपास शेषावदाने।
भ्यो द्विर्द्विः सर्वावदानपक्षे तेभ्यएवद्विर्द्विर्हिरण्यादिसकृदभिघारः अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा दि

ग्न्याघारणं श्रौतवन्मंत्रैः जाघन्यापत्नीसंयाजाः च तस्य उत्तानायाश्च नुखन्नेन तत्र चतुर्थ्येत
५२ द्वीनं पुरस्तात् परिवत्साग्नये गृहपतये सर्वत्रवतुर्गृहीताहुतौ पंचगृहीताहुतौ वसंस्रवा।
52 वसेचनं भूणदि सर्व संस्तवमाशनांत्यंतो लोहितेन रुद्राय सेनाभ्यश्च वलिहरणं कुर्वीपरि
पलाशेषु यास्तद्रूसादिभिर्यथालिंगं यथादिशं कुवध्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रासनं निखन
नंवा पशुशेषस्यानुवातं स्थायनं रुद्रे रुपस्थानं प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यांवा गोयज्ञः पा।
यसे दैवतद्धर्म्मान पशुधर्म इति शूलगवेप्येषपिवपशु घग्नीषोमीयप्रकृति त्वेन धर्मा।
भवंति तत्र पशुश्चेद्दास्याच्छेत्तत्र सर्वपशुधर्म्मविधानवसाहोमाभावनस्यतिदिग्न्याघारण
पत्नीसंयाजानां अग्नीषोमीयधर्म्मत्वेन प्राप्तानामेव शूलगवे पुनर्विधानाच्छूलगवएवैतानि भवं
तिनान्यपशुषु वपाहोमापितद्धृत् शूलगवप्रकृतौ वृषोत्सर्गगोपशौ भवंतित्यग्नेणाग्निं परीत्यप
लाशशाखानिखनंतो सेकवत्त्वननिर्दशान्तविहरणमेकस्मिन्नेवाग्नौ सर्वकर्त्तव्यां तेनवेदिपरि
ध्याहवनीयधर्माणामर्थलोपादस्य पशुप्रभावः शामित्रोर्थप्रयुक्तो भवेत् वपां हुत्वा वदानगृह
णाविधानान्न सहश्रपणान्तेनवपामार्जनीते पशुविस्रंसनादिमांसोदकप्राशेपांतं स्योपहितादि ५२
चरुद्वयस्य पर्यग्निकरणांतं अत्राप्युपयमनादानाघाघारांतं अधस्तादुपोस्तरणानंतरं तस्मिन्

लोहितमित्तिभवति प्रतिपन्नत्तनराभावात् अभिघारणमात्रार्थत्वात्स्विष्टकृदाज्यसंयोजनमात्रं स्वकाले
अर्घपशुषुविशेषः यद्देवत्या आधार्याद्देयस्तस्यैदेवतायै वपादानादिहोतव्यं शिष्टं तस्याचार्याद्दे
यमर्पणीयं तेवानेनधर्मेण शूलगवधर्म्मेण पश्वगं दक्षिणमध्यमाष्टकायामप्येवं दक्षिणतो ब्रह्मा
सनास्तरणादि आज्यलगनपर्यन्तं नवरदानावसरे गदानं वपापुक्तं धर्म्मजातं प्राचीनावीतिनास्मार्त्तैः प
शवः सर्वैरपि कर्त्तव्याः तत्रैव विशेषः वपां हुत्वा त्रीणि पंच सप्त वा वीणि वा वाघति वपाहोमं विधाय त्री
णवदानानि हृद्यादीन्यवघेत्ता यथ्यासर्वं चाष्टिमानि सर्वाणि वापघेत् सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः य
थाएघयोः पक्षयोः सर्वावदानामावस्वयोः पक्षयोस्त्रिभ्योधिकावदानेः पंचभ्यो वाधिकैः स्विष्टकृत्कर्त्तव्य
मवदाया स्थालीपाकेन सह प्रदानं शाखापशुषु स्थालीपाक निश्राणपवदानानि वेति स्थालीपाके स्विते
नसहावदानानि प्रदेयानि जुहोति धर्मेण स्थालीपाकस्य सत्तीयायोगादप्रधान्यप्रसत्पादं तत्र एषेतद्धि
नाशे वा नयश्चवदानावृत्तिः पुनः प्रयोगएषां पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा वरो वा शाखापशुवेव प्रान्ते
न पूर्णः पात्रो दक्षिणा देया अथवा वरो दिधयानं वस्त्रमित्ताषितं देयं रविसंख्यैरभिषिक्तो वाजपेयैः पं
चाग्निवित् एकाशीतिं नु यः सोमानीजे भाष्यपरोपि सन् सम्राजां वंशजो यस्य वाचस्पतिरिवार्थवित्
यस्मासौ ज्ञातमीमांसागुरुचरणरेणुभिः श्री अनन्ततातिध्येयद्वा विद्वद्वरणसेवकः इति सम्राट्स्थ
पतिर्महायाज्ञिकश्री अनन्तकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये षष्ठोध्यायः ६ शिवसंकल्पमस्तु ॥ ॥

५३

53

५३